NEGEN EN TWINTIGSTE JAARGANG

JaGDaF

nummer 134 . negen en twintigste jaargang nr 1 . 26 maart 2016 . 16 adar II 5776

יחדין

Driemaandelijks magazine voor Joods Groningen, Drenthe en Friesland

IN DIT NUMMER

Redactioneel	2
O.R.T.	3
Van informatieblaadje naar Joods magazine voor Noord-Nederland	6
Bridgen in de Danziger Shul	8
Gedoofde vulkaan	
The Unknown, Thirty Six Etchings	11
'De laatste der rechtvaardigen'	12
Bisschop Gerard de Korte, een man van de verbinding	14
Yisrael Kristal - oudste man op aarde en Auschwitz-overlevende	16
Nieuwe CD met chazzanoet uit Groningen	18
Men Neme	20
Rondom boeken	22
Stolpersteine in Middelstum	25
Een gat van vijf jaren dichten en bij Anne Frank uitkomen	26
Loeach	28
Joodse feest- en treurdagen 5776/5777/2016	31

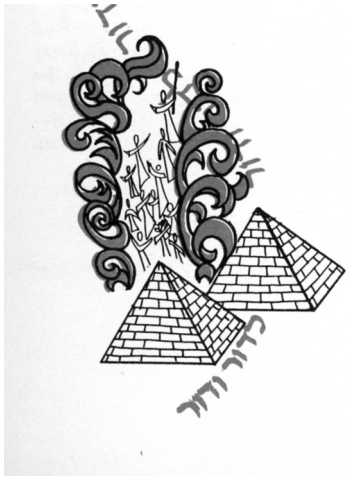

REDACTIONEEL

De Poerimpret achter de rug. Een extra dik nummer van JaGDaF. Afscheid van Bep Koster als redactielid. Rabbijn Shimon Evers verrast ons met een kijkje op het belang van de getallen 7 en 8 in de Joodse traditie.
De vondst, eigenlijk een geschenk, van een bijzonder boekje over 'de 36 rechtvaardigen'.
En dan zijn we de landelijke pers eens een keer voor met een interview met bisschop Gerard de Korte door Tea Rienksma. De bisschop was op 17 januari – de dag van het Jodendom – bij ons in de sjoel in Groningen. Helaas voor Groningen, zo hoorden we op de radio, vertrekt hij uit Groningen. Hij gaat naar het Bisdom Den Bosch (14 mei).
Een bijzondere bijdrage over het chazzanoet in Groningen van Eldad Kisch uit Israël.
Een bijdrage van onze trouwe en vertrouwde Han Lettinck en Els boon over 'Annie'.
Ook had Marcel Wichgers een bijzondere belevenis in Gdansk.
Om een lang verhaal kort te maken – wij hebben ons best gedaan een gevarieerd magazine voor u samen te stellen.
Een korte maand nadat u deze JaGDaF ontvangt is het Pesach – 22 april de eerste seideravond (wel al zomertijd!).

Ruth Lipschits-de Leeuw

Kopij voor het volgende nummer
kan uiterlijk 21 mei 2016 als Word document worden ingeleverd bij ruthlipschits@gmail.com

Advertentietarieven JaGDaF

1/8 A4 (105 x 75 mm) € 25,-
1/6 A4 (105 x 95 mm) € 37,50
¼ A4 (150 x 105 mm) € 50,-
½ A4 (210 x 145 mm) € 100,-
A4 € 200,-

De genoemde prijzen zijn per advertentie per nummer
(BTW is niet van toepassing)
De 5e advertentie is gratis als u 4 advertenties aaneengesloten plaatst.

COLOFON

Bestuur
Voorzitter – Frits Grunewald
Vice voorzitter – Vacature
Secretaris – Iet Schabbing
2e secretaris – Ruth Lipschits-de Leeuwe
Penningmeester – Lex van der Star

Redactie
Opmaak – Anneke van Rhijn-van der Veer
Eindredactie – Ruth Lipschits-de Leeuwe
Lid – Vacature

Vaste medewerkers
Sam en Flip Drukker - Ontwerp voorpagina
Rabbijn S. Evers - O.R.T.
Marcel Wichgers
Robert Mulder - Fotograaf en fototechnische ondersteuning

Redactieadres
Mauvestraat 9, 8932 KH Leeuwarden
E-mail: ietschabbing@hotmail.com
Opgave voor de Loeach
Mauvestraat 9, 8932 KH Leeuwarden
Tel. 058 2121524
E-mail: ietschabbing@hotmail.com
Oproepen en Mededelingen
Tekst naar het redactieadres, max. 60 woorden.
Advertenties
Advertentie in zwart/wit en in gewenst formaat als pdf naar het redactieadres.

Abonnementen
Opgave nieuwe abonnees bij het redactieadres of per e-mail ietschabbing@hotmail.com
Abonnementsgeld min. € 15 per jaargang.
Bankrekening NL24INGB0001605423 t.n.v. JaGDaF, Groningen.

JaGDaF is een onafhankelijke vereniging en ingeschreven bij de Kamer van Koophandel.

JaGDaF betekent samen zijn.
J = Joden; G = Groningen; D = Drenthe; F = Friesland.

O.R.T.

8 – Een bijzonder getal

Waarom zijn de getallen 7 en 8 bijzonder? Symbolen voor Heiligheid binnen de grenzen van het natuurlijke en bovennatuurlijke?

door rabbijn S. Evers

De redactie heeft mij gevraagd om iets te schrijven over het getal 8, aangezien dit getal in onze traditie een bijzondere plaats inneemt.

In het algemeen kan men zeggen, dat er twee vormen van Heiligheid zijn, die worden gesymboliseerd door de getallen 7 en 8. Het getal 7 staat symbool voor Heiligheid binnen de grenzen van het natuurlijke en het getal 8 staat symbool voor Heiligheid, gebonden aan het bovennatuurlijke.

Sjabbat –de zevende dag

Laten we eerst kijken naar het getal 7. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de 7e dag, de sjabbat. Na 6 Scheppingsdagen volgt de 7e dag, een dag waarop G'd rustte van Zijn creatieve activiteiten. En ook voor ons heeft Hij deze dag tot een rustdag gemaakt. Op sjabbat verrichten we geen creatieve activiteiten. Sjabbat is een dag van geestelijke verrijking. Hoewel velen de sjabbatdag gebruiken om een beetje bij te komen van de drukte van de voorgaande week en om nieuwe energie op te doen voor de komende week, is dit toch niet het primaire doel van de sjabbat. Het is een dag waarop we tijd hebben voor onze relatie met G'd. De sjoeldienst op sjabbat is veel langer dan op een doordeweekse dag (volgens sommigen misschien iets te lang, maar dat is een ander punt). Centraal in de dienst staat de voorlezing van de Tora. Dankzij de Tora zijn wij een Joods volk. De maaltijden op sjabbat hebben een

Tekening Patricia Dousseau, Brazilië

speciale sfeer, zijn uitgebreider, duren langer, er is geen haast. Er is tijd voor studie, voor een gesprek. Dat alles valt onder de sjabbat. Dat is Heiligheid binnen de context van het natuurlijke.

Tisjri – de zevende maand

Ook op maandbasis komen we hetzelfde idee tegen. De 7e maand is de maand Tisjrie, de maand met de meeste feestdagen, Rosj Hasjana, Jom Kippoer, Soekot, Sjemini Atseret (waarover later meer) en Simchat Tora. Deze maand wordt ook wel genoemd, de verzadigde maand, vanwege het groot aantal feestdagen, waardoor we ons weer kunnen opladen/verzadigen voor een nieuw jaar. Opnieuw een vorm van Heiligheid binnen het natuurlijke.

Sjemita – het zevende jaar

En zelfs op jaarbasis zien we dat het 7e jaar een bijzonder jaar is. Het vorige joodse jaar was zo'n zevende jaar, een sjemita-jaar. Gedurende dat jaar mag de grond van het land Israël niet bewerkt worden, en er mag niet commercieel geoogst worden. En als je kijkt in de commentaren, dan valt op dat de meesten zeggen dat dit gericht is op de mens, die gedurende dat jaar meer tijd heeft voor zijn band met G'd. Een sabbatical kan de mens weer inspiratie geven. Ook hier een vorm van Heiligheid binnen het natuurlijke. En dan nu naar bovennatuurlijke Heiligheid, naar de 8.

Briet Mila

Indien een kind gezond is, vindt de Briet Mila plaats op de 8e dag. De dag van de geboorte telt mee als dag 1, dus is de Briet meestal op dezelfde dag van de week als de dag van geboorte. Ook indien het kind geboren is op sjabbat of als de 8e dag uitkomt op een Jom Tov. (Een uitgestelde Briet is nooit op sjabbat of Jom Tov.) Letterlijk vertaald betekent Briet Mila 'het verbond van de besnijdenis'. Meestal gebruiken we alleen het woord Briet, verbond. Dit geeft ook de essentie van de handeling weer, het

Vervolg 'O.R.T.'
8 – Een bijzonder getal

gaat om het sluiten van een verbond tussen de jongen en G'd. Een verbond dat niet gebonden is aan een rationele beslissing, immers het kind kan nog niets zelf beslissen. De band met G'd is inderdaad niet een rationele band, het gaat veel dieper, het is boven-rationeel. En dat is nu net de reden waarom de Briet plaatsvindt op de 8e dag.

Sjemini Atseret

Misschien wel de minst bekende Jom Tov. Letterlijk betekent het 'de achtste, de slotdag'. Na 7 dagen Soekot gevierd te hebben, komt er nog een achtste dag. Deze dag is 'geplakt' aan Soekot, maar wordt toch beschouwd als een zelfstandige Jom Tov. Onze geleerden verklaren: in vroegere tijden kwam het Joodse volk gedurende Soekot naar de Tempel om aldaar Soekot te vieren. Zeven dagen duurde Soekot. En daarna vraagt G'd aan het Joodse volk om nog één dag te blijven: "Het valt Mij moeilijk om afscheid van jullie te nemen." Ziehier opnieuw hetzelfde idee, de unieke band tussen G'd en het Joodse volk op deze 8e dag.

Sjemini

Dit is de naam van de derde afdeling van het derde boek van de Tora, het boek Wajikra. Het betekent 'de achtste'. De naam van een afdeling, een sidra, is meer dan alleen het eerste woord of een van de eerste woorden. Het is een titel van deze sidra. Wanneer we deze sidra bestuderen, dan zien we iets heel opmerkelijks. In de 7 dagen voorafgaande

Tekening Patricia Dousseau, Brazilië

aan deze 8e dag is de Tent-Tempel in de woestijn ingewijd. Dagelijks zijn de inwijdingsoffers gebracht en deze 8e dag moet het summum worden. Maar dan gebeurt er iets verschrikkelijks. De twee oudste zonen van de Hogepriester Aharon brengen een ongewenst offer, vuur dat niet gevraagd was. Zij sterven ter plaatse. Velen hebben zich hierover gebogen, want deze twee zonen waren twee zeer vooraanstaande mensen, grote geleerden. Hoe konden zij zo de fout ingaan? De meest gangbare verklaring is dat zij kwamen tot een vorm van extase in hun drang naar contact met G'd. Daardoor deden zij dingen die niet gewenst waren. Hoe mooi het ook is om in vervoering te geraken, er moet altijd beheersing blijven. Dat was hun fout.

Maar, en dan het opmerkelijke, in dezelfde sidra komen we in het tweede deel iets heel anders tegen. Uitvoerig noemt de Tora welke dieren, welke vissen, welke

vogels kosjer zijn. Het lijkt wel zeer tegenstrijdig. Aan het begin de inwijding van de Tempel en daarna voedselregels, aardser kan het haast niet. Maar dat is juist de boodschap die de Tora ons wil geven. Om in contact te komen met G'd hoeven we niet in vormen van extase te komen. We kunnen die bovennatuurlijke band ook bereiken door ons voedsel, door te letten op wat we eten, enz.

De achtste dag Pesach

Buiten Israël duurt Pesach acht dagen. De laatste dag Pesach staat in het teken van Masjiach. De haftara, de lezing uit de Profeten, is de beroemde profetie van de profeet Jesjaja over het bokje en de leeuw, de wolf en het kind, die allen vredig samen zijn. De Ba'al Sjem tov heeft ingesteld om de laatste maaltijd van Pesach feestelijk te vieren, deze maaltijd wordt genoemd 'De maaltijd van Masjiach', waarbij velen de gewoonte hebben om vier bekers wijn te drinken, de vier bekers van verlossing.

Hier hebben wij lang op gew8
Eeuwenlang naar gesm8
Binnenkort een einde aan deze n8
Masjiach komt, zo lang verw8
De Tempel wordt hersteld in alle pr8
De Tora is overal geldig in alle kr8
Liefde heerst, de omgang is z8
Sjalom, harmonie is dan de m8

Hamilton Sidoer, Spanje of Zuid-Frankrijk, begin 14e eeuw, handschrift op perkament. Een deel van dit gebedenboek bestaat uit een Haggadah voor Pesach.

Van informatieblaadje naar Joods magazine voor Noord-Nederland

door Tea G. Rienksma

Recent nam Bep Koster afscheid van de redactie van JaGDaF, na een betrokkenheid van meer dan 20 jaar. Een reden om haar op te zoeken en haar ervaringen als redactielid te horen.
Bep heeft inmiddels Groningen-Zuid verwisseld voor het gezellige dorp Haren. Zij bewoont nu een ruim appartement op de vierde verdieping. "Het was wel wennen hoor, in het begin", zegt ze, "maar ik heb het inmiddels prima naar mijn zin. Er is hier zorg wanneer ik dat nodig mocht hebben en dat is een prettige gedachte". Bep geniet van het weidse uitzicht en de steeds weer wisselende luchten. In de verte spoeden automobilisten zich richting Assen over de A28.

Nooit verlegen om kopij

Bep is in de zomer van 1993 in de redactie gekomen. "Ik kende Ruth Lipschits (eindredacteur) en zij heeft mij gevraagd. Ik ben Jacqueline Reisel opgevolgd, die interviews verzorgde. Dat heb ik toen van haar overgenomen. Mijn eerste interview was met Anneke van Rhijn, ik geloof dat het in september 1993 geplaatst werd. Ik had daar veel plezier in en was altijd benieuwd naar de verhalen van degenen met wie ik sprak. We hadden niet een bepaalde taakverdeling, maar ik deed wat er zoal aan de orde kwam. Ik las alles wat binnenkwam heel kritisch door en daarna keek Ruth er nog een keer naar. Naast de interviews schreef ik ook over vergaderingen en bijeenkomsten. Ik ben diverse malen mee geweest met reizen die de toenmalige Joodse Gemeente Arnhem organiseerde. Wij bezochten bijzondere plekken met een joods karakter. Zoals Marokko waar nog prachtige monumenten herinneren aan de grote joodse gemeenschap die daar ooit was. Ook ben ik mee geweest naar Berlijn, Andalusië en Hongarije. Over deze reizen schreef ik dan een impressie voor JaGDaF. We zaten nooit verlegen om kopij. We kregen altijd veel aangereikt en waren daar over het algemeen heel blij mee. Natuurlijk hebben we ook wel kopij geweigerd, met name wanneer het naar ons idee te weinig verbinding had met het Jodendom."

Meer samenhang

We praten door over het allereerste begin van het tijdschrift. Bep kan zich herinneren dat de redactie in het begin vergaderde in een ruimte van Joods Maatschappelijk Werk in een pand in de Nieuwe Ebbingestraat. "We zaten helemaal op zolder en moesten een aantal steile trappen beklimmen.Voorwaarde voor redactielidmaatschap was dus wel dat je fit was en goed ter been. Dat waren we gelukkig wel. De meesten waren veertigers en vijftigers." JaGDaF was oorspronkelijk een initiatief van Joods Maatschappelijk Werk. Toen in de jaren '80 de Marorgelden ter beschikking kwamen, werden er allerlei initiatieven vanuit Amsterdam ontwikkeld ten einde het joodse leven, zeer zeker ook in de mediene, verder op gang te brengen. Bep vertelt hoe in het Noorden het joodse leven nogal verborgen was. "Er was niet veel contact tussen de joodse gemeenten in het Noorden. Vanuit JMW meende men met het opzetten van een informatiebulletin de communicatie tussen de verschillende plekken waar nog joods leven was te vergroten en meer samenhang te bewerkstelligen. Wij probeerden steeds meer inhoud aan het blad te geven en zo groeide JaGDaF uit tot een belangrijk medium voor informatie en communicatie voor Joods Noord-Nederland.
In het begin zorgde JMW ook voor de financiën. Maar dat stopte op een gegeven moment. Wij moesten toen op zoek naar andere financiële bronnen. Dat betekende nieuwe abonnees werven en bedrijven vinden die bereid waren een advertentie te plaatsen in het blad. Dat blijft tot op de dag van vandaag een grote uitdaging. Het is lastig om adverteerders te vinden die het belang inzien om in een joods tijdschrift te adverteren."

Doorgaan in alle bescheidenheid

Bep heeft al die jaren met hart en ziel meegewerkt aan het blad. "JaGDaF is inmiddels veel inhoudelijker geworden en is een waardevolle aanwinst voor Joods Noord-Nederland en alle andere belangstellenden. We hebben altijd een blad willen maken voor Joden en ook voor niet-Joden die interesse hebben voor het Jodendom. Informatie brengen over Joodse aangelegenheden, zo

29 april 2011: verrassing voor Bep. Zij wordt geridderd door de toenmalige burgemeester van Groningen, Peter Rehwinkel.
Foto: Robert Mulder, Groningen

neutraal mogelijk en gekoppeld aan het Noorden, dat is belangrijk. En natuurlijk over Israël."
Hoe het verder moet? Bep weet het niet zo goed. In ieder geval rustig doorgaan en de ambitie houden om inhoud en kwaliteit voorop te stellen. Voorts zoeken naar jongere redactieleden en zorgen dat de financiële basis van het blad gewaarborgd blijft. Maar of dat zal lukken, vraagt Bep zich wel bezorgd af. Digitaliseren? Voor Bep hoeft dat niet. Ze vindt het prettig om een concreet blad van papier in handen te kunnen hebben. Maar hoe is dat voor anderen? Misschien is het belangrijk om naast de papieren versie ook een digitale versie te hebben? Maar ja, daar moet je dan wel de menskracht voor hebben. De tijd zal het leren. In de beperking schuilt misschien wel de grootste kracht. Bep heeft haar steentje bijgedragen en kijkt met plezier terug op haar tijd in de redactie.

Het spreekt vanzelf dat Bestuur en Redactie Bep buitengewoon dankbaar zijn voor de vele jaren dat zij actief heeft bijgedragen bij alles wat met JaGDaF te maken had.

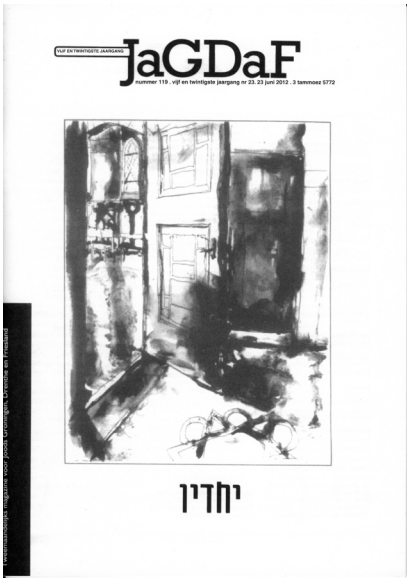

Bridgen in de Danziger Shul

door Marcel Wichgers

Haast onschrijfbaar en onuitspreekbaar is de naam van de wijk waar de synagoge van Gdansk staat: Wrzeszcz. Vroeger, in de Duitse tijd toen de stad nog Danzig heette, was het met de naam Langfur een stuk gemakkelijker.
Vroeger. Een goedbedoelde expositie in het gebouw laat er wat van zien. De eens zo bloeiende Danziger Joodse gemeenschap. De verdwijning ervan in de Tweede Wereldoorlog. Nu worden boven in het gebouw bridgekampioenschappen gehouden.
Een man met een mesje, maar niet gevaarlijk, doet open en laat ons er een tijdje later weer uit. Daar tussendoor bemoeit hij zich niet met ons. Want hij no English. Kein Deutsch. En wij no Hebrew.

Toeval? Of wilde Iets of Iemand het mij eens gemakkelijk maken een artikel te schrijven over een synagoge in het buitenland?
In elk geval: de synagoge van Gdansk (als u liever spreekt van Danzig, bent u wel van ver in de vorige eeuw) blijkt volgens Google Maps zomaar pal te staan tegenover het appartement dat we willekeurig hebben geboekt.

Een zomerse vrijdagochtend. Baltische tropenwarmte in Gdansk. Trams rijden op de middenbaan af en aan op de stedelijke verkeershoofdader Grunwaldska. Mensen spoeden zich aan weerszijden naar werk, woning of winkel. Aan het verre eind van deze prachtboulevard buigen zich de toppen van de kranen van wat eens de Leninwerf was naar de grond. Alsof ze nog steeds uitrusten na een lange dag noeste arbeid voor volk en partij.
In een zijstraat, die nu wordt gemarkeerd door een pronkvol post-socialistisch winkelcentrum met roltrappen, Amerikaanse eetgelegenheden en propvolle supermarkten, staat een asymmetrisch, witgepleisterd gebouw. Niet eens zo opvallend. En zeker niet herkenbaar als wat het is: de synagoge van Gdansk.
Google heeft gelijk. We hoeven ons appartement maar uit te lopen, de straat over te steken, en we staan ervoor. Het enige dat onmiskenbaar maakt dat het een synagoge is, is in de voortuin achter een hek een sculptuur: een davidster. Nergens staat vermeld dat het gebouw open is voor bezoekers, maar onze reisgids vermeldde dat wél.

E-mail
We bellen aan en wachten. En wachten. Geen respons. De dag tevoren hebben we gemaild naar de Joodse gemeente van Gdansk met het verzoek het gebouw te mogen bekijken. Voor de zekerheid, en als smeermiddel, had ik maar vermeld dat ik beroepsmatig iets van doen heb met de synagoge in de Nederlandse stad Groningen. We kregen een hartelijke mail terug van de vice-voorzitter. “U

Een bezienswaardigheid staat pal tegenover het hoofdstation van Gdansk. Het is het monument voor de circa 100 Joodse kinderen die in 1939 uit de stad op uitnodiging van de Britse regering naar Engeland werden overgebracht.
Het bronzen beeld toont vijf kinderen van verschillende leeftijden met hun schamele bagage op het perron, vlak voordat hun trein vertrekt.

bent van harte welkom. Gewoon eind van de ochtend even aanbellen." We waren zelfs welkom bij de vrijdagavondmaaltijd.
We bellen dus nog maar een keer. En dan, ja, een man met een schilmesje in zijn hand doet open. Een keukenschort voor. We melden in het Engels het doel van ons bezoek. 's Mans gezicht laat onbegrip zien. No English. Kein Deutsch. Of we Hebrew spreken? Helaas. Na enig handen- en voetenwerk wordt het hem duidelijk wat we komen doen. Met gebaren en tóch een enkel woordje Engels en Duits geeft hij te kennen dat we rustig overal kunnen rondkijken. De man snelt weg naar een ruimte achterin het gebouw. De kosjere keuken, waar hij verder gaat met de voorbereiding van het vrijdagavondmaal?

Foto's aan punaises

We passeren een tussenruimte met een expositie. Daar gaan we straks kijken, maar we willen eerst de sjoel zien. Het blijkt niet meer dan een bescheiden kamer te zijn. Wel met alles erop en eraan: een Heilige Arke, een bima, wat stoelen en een (zoals wel vaker in synagogen) rommelige boekenkast. Hier moet de Joodse gemeenschap van Gdansk, die in 1929 1500 en een Kristallnacht verder in 1929 1200 zielen telde, het mee doen.
Geen reden om lang in het vertrek te blijven. De expositie lonkt. Ze blijkt de charme te hebben van de drang om iets belangwekkends te tonen, zonder na te denken over een manier om de overdaad aan geboden informatie voor de

De nieuwe synagoge in de wijk Wrzeszcz (destijds Langfur) in Gdansk

bezoeker verteerbaar te maken. Vermoedelijk ontbrak daarvoor eenvoudigweg het geld. Dus zullen enthousiaste leden zelf hamer, zaag alsmede knip- en plakmiddelen ter hand hebben genomen. Alle teksten en foto's zijn gevat in houten kasten in de vorm van een Heilige Arke, elk met twee deuren. Foto's aan punaises. Vergeelde kopieën van oude documenten. Over de eerste Joden in Gdansk. Tot en met de laatste Danziger Joden, die naar de van hieruit niet zo gek ver weg gelegen gaskamers verdwenen. Het is te veel om tijdens het bezoek te bevatten.

Concertpodium

Gelukkig mogen we, onbeperkt en zonder toezicht, door het hele gebouw lopen. Zouden ze hier in de Joodse gemeente in Gdansk dan geen enkele argwaan koesteren tegen vreemdelingen? Of was het inderdaad het mailtje van mij dat ze denken: laat ze maar, goed volk? We zoeken en vinden de trap naar boven. We passeren ruimten waaraan nog is af te zien dat het gebouw na de Tweede Wereldoorlog dienst deed als stedelijke muziekschool. Een voormalige synagoge kan het slechter treffen. En dan, tot onze grote verbazing, een grote zaal die de hele bovenverdieping beslaat. Een concertpodium. Vreemd: een groot aantal tafels, in café-opstelling geplaatst, met attributen voor het bridgespel. Zou dit vroeger de sjoel zijn geweest? We komen er niet achter, en de man met het mesje kunnen we het niet vragen, want die heeft zich ergens in het gebouw in de keuken verschanst om het vrijdagavondmaal te bereiden. En we willen hem niet lastigvallen met vragen die hij toch niet verstaat laat staan kan beantwoorden. Wat we wel beseffen: de Joodse gemeente verhuurt de bovenzaal louter om haar kas te spekken (vergeef me het woord). Aan koren en orkesten. En een bridgeclub.

We hebben gezien wat we wilden. Nog een laatste blik op de charmante maar moeilijk verteerbare expositie. We willen fatsoenlijk afscheid nemen van de man met het mesje. We vinden de keuken waar hij en een vrouw, ook beschort, druk bezig zijn. We willen niet storen. Hij glimlacht even, zegt iets tegen de vrouw, niets tegen ons, gaat ons voor naar de deur en laat ons uit. Buiten vraag ik me af wat hij zijn gemeenteleden vanavond zal voorschotelen. En vooral, met hoevelen hij aan tafel zal zitten.

Beide foto's van Marcel Wichgers

Gedoofde vulkaan

door Ruth de Jong-Hotze

Vlak nadat ik de column van vorige week (aan het *Friesch Dagblad*, red.) had aangeleverd waarin ik schreef dat nu ook de Israëlische Arabieren aan de steekpartijen gaan deelnemen, kwam het bericht dat Nahariyya, onze buurstad aan de zee hermetisch was afgesloten vanwege de aanslag van een vrouwelijke terrorist, ook een Israëlische Arabier. Een paar dagen daarna werd bekend gemaakt dat de regering heeft besloten de Arabische minderheid in ons land financieel te gaan helpen, omdat men zich heeft gerealiseerd dat deze groep achtergesteld wordt ten opzichte van het Joodse deel van het land. Een geste om de gemoederen te kalmeren? In elk geval krijgen de Droezen onder hen extra geld, omdat zij hun aandeel leveren in de beveiliging van het land. Er is zelfs sprake van dat er een heel nieuwe Droezenstad gebouwd gaat worden, een fenomeen dat nog nooit vertoond is in ons land. De staat Israël houdt zich niet bezig met de huisvesting van minderheden. Zij is vooral de beperkende factor bij de bouw van hun woningen. De Arabieren kennen niet zoiets als sociale woningbouw. Ik was dan ook heel benieuwd hoe de Droezen hier op zouden reageren. Afgelopen week kregen we de gelegenheid daar uitgebreid over te praten. Een gast uit Duitsland verbleef een aantal dagen bij ons en wilde graag een bezoek brengen aan de Hoorns van Chittim. Dat is een gedoofde vulkaan in de buurt van Tiberias, waar Saleh ed-Din (Saladin) de Kruisvaarders versloeg. In de Westelijke hoorn van de afgeplatte vulkaan ligt het belangrijkste heiligdom der Droezen, het graf van Nabi Sueib, of wel Jethro, de schoonvader van Mozes. Het bevindt zich binnen een smaakvol complex, van zalen met tapijten belegd en het valt vooral op omdat er geen opsmuk is. Gaanderijen met bogen, een klaterende fontein en een geweldig uitzicht op de oevers van het nabije meer van Tiberias. De ligging van het heiligdom valt op: het ligt als het ware achter de vulkaan verscholen. Droezen zijn sinds hun afscheiding van de Islam in het jaar 1000 altijd door de moslims vervolgd, zodat zij hun woonplaatsen altijd op hoge en geïsoleerde plekken hebben gezocht. De sfeer heeft hier iets vreemds. Een heiligdom bovenop een plaats waar zo een vernietigende slag heeft plaatsgevonden, heeft iets tegenstrijdigs, maar wordt mij duidelijk als ik de geschiedenis van de slag later nog eens nalees. Saladin kreeg onverwacht hulp van de Droezen die hij ter plaatse aantrof. Nadat wij onze schoenen hebben uitgetrokken en onze hoofden bedekt, mogen wij het graf bezoeken, een tombe die is afgedekt met een tapijt in de vijf kleuren van het Droezisch ge-heime geloof. De soberheid van de plek is indrukwekkend. Na afloop komen we in gesprek met een aantal mannen die de plaats bewaken. Het gesprek komt op de nieuwe Droezenstad die hoogstwaarschijnlijk hier om het heiligdom is gepland. Ik kan niet zeggen dat de heren nu zo enthousiast reageren. Een van hen roept: "Ik ga niet uit mijn dorp weg, weg van mijn kinderen en kleinkinderen. Wie zou er voor mij moeten zorgen als ik écht oud word?" De andere heren kunnen dat beamen. Onderwijl wordt ons een mand vol bonbons voorgehouden, het is geen onderwerp voor hen. De Duitse gast staat onderhand te trappelen om 'zijn' Hoorns van Chittin te beklimmen. De Droezen echter waarschuwen ons dat de met lavablokken bedekte helling niet bedoeld is voor ouderen zoals wij. Desalniettemin besluiten we een kijkje te gaan nemen. Tussen de stenen lopen koeienpaadjes die naar boven leiden. We wagen het er maar op. Onderwijl wordt het mistig en begint het zacht te regenen. Overal tussen de zwarte stenen bloeien cyclaampjes, wilde hyacinthen en crocusjes. Ik word blij van deze vroege voorjaarsboden. Ik vind zelfs een grote paarse anemoon. Maar naarmate we hoger komen houdt de begroeiing op. De stenen zijn begroeid met een oranje korstmos. Na wat glibberpartijen bereiken we de bovenkant van de berg. Er is geen uitzicht meer, alleen die kale vlakte van de afgetopte vulkaan. Sinister, een graf. Een klipdas schiet alarmerend krijsend achter een rots weg. Nee, die Droezen gaan hier niet wonen, krijg ik zo het idee. De Duitser was tevreden, maar heeft die nacht geen oog dicht gedaan.

(Eerder verschenen in het *Friesch Dagblad)*

The 36 Unknown, Thirty-Six Etchings
Ben-Zion 1971-5

door Ruth Lipschits-de Leeuwe

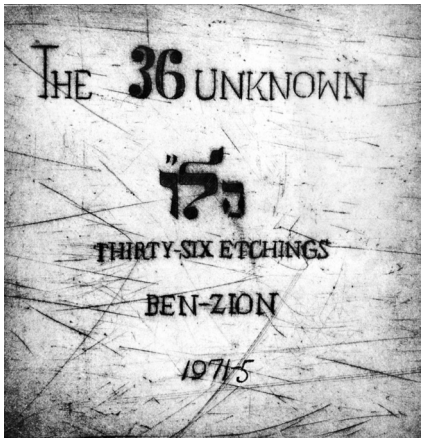

Naar aanleiding van dit hele bijzondere boekje dat in Israël op wonderbaarlijke wijze bij mij terecht kwam, heeft Wout van Bekkum het artikel *'De laatste der rechtvaardigen'* geschreven.

Mijn ogen vielen bijna uit mijn hoofd toen ik dit boekje ging bekijken. Het gaat ook over die 36 onbekende rechtvaardigen volgens welke – zo verhaalt de legende – de wereld niet zou kunnen voortbestaan.

Ben-Zion heeft 36 etsjes gemaakt en laat zien dat die Rechtvaardigen een bakker, een geleerde, een waterdrager of een bedelaar kunnen zijn. Bij iedere ets staat een gedicht in het Iwriet met daarnaast de Engelse vertaling.

We zijn van plan om u in ieder volgend nummer van *JaGDaF* een van de 36 etsen te tonen. 4 nummers van *JaGDaF* per jaar, dat is dus nog 9 jaar...! Ik houd absoluut niet van *besjriejen* (o.a. afkloppen), maar nog 9 jaar! We zullen zien. (twee van deze buitengewone etsjes zou natuurlijk ook kunnen).

De volgorde van de etsen met de daarbij behorende gedichten is als volgt:

1. de zwerver zie illustratie
2. de kruier, lastdrager
3. de waterdrager
4. de houthakker
5. de slotengraver
6. de steenhouwer
7. de koetsier
8. de schaapsherder
9. de touwenmaker
10. de geleerde
11. de gevangene
12. de pottenbakker
13. de appelverkoper
14. de verzoeker (petitie-indiener)
15. de tekstschrijver
16. de tuinman
17. de nachtwaker
18. de bakker
19. de metselaar
20. de hoefsmid
21. de glazenmaker
22. de schoenmaker
23. de kleermaker
24. de timmerman
25. de horlogemaker
26. de orgelman
27. de grappenmaker
28. de wever
29. de stadsomroeper
30. de leraar
31. de dodenwaker
32. de bedelaar
33. de badbewaker
34. de sjoelbewaker, koster (in sjoel)
35. de bezemmaker
36. de nietsdoener (staat altijd klaar als 10e man voor minjan).

Ben-Zion, ets, *de zwerver*

‘De laatste der rechtvaardigen’

door Wout van Bekkum

In 1959 verscheen in Frankrijk een curieuze roman die een grote indruk maakte en uiteindelijk in vele talen werd vertaald. De titel van het boek was *De laatste der rechtvaardigen* (*Le Dernier des Justes*) en de auteur heette André Schwarz-Bart (oorspronkelijk Szwarcbart), geboren in de stad Metz in 1928 en gestorven op Guadeloupe in de Caraïben in 2006.
Tijdens de oorlog verloor hij zijn ouders en twee broers. Zelf ging Schwarz-Bart bij het Franse verzet en sloot zich uiteindelijk aan bij het Franse leger dat in 1944 Frankrijk bevrijdde. Hij keerde terug naar Parijs maar leek zijn doel in het leven te hebben verloren. Al in 1953 nam hij zich voor het verhaal van de ondergang der Joden in Europa te vertellen. Toen ook koos Schwarz-Bart voor een bijzondere invalshoek: heldendom in het getto van Warschau of in Palestina weegt niet op tegen de geestelijke weerbaarheid die Joden behouden hebben gedurende vele eeuwen vervolging. In 1956 publiceerde hij losse teksten uit ‘de biografie van Ernie Lévy’, een stille onopvallende held die alleen maar wil laten zien dat een Jood ondanks alles overleeft en puur menselijk blijft.

Deze bedachte Ernie Lévy keerde terug in zijn roman als ‘de laatste der rechtvaardigen’, een telg uit de familie Lévy die sinds de 12e eeuw in iedere generatie een verborgen rechtvaardige voortbracht. Ernie was nummer 36 in de lijn, in het Hebreeuws uitgedrukt met

André Schwarz-Bart

de letters *lamed* (= 30) en *wav* (= 6). De notie van deze in het Jiddisch geheten *lammedwovniks* of ‘zesendertigers’ kent zijn oorsprong in de Talmoed, tractaat Soekka 45b, waar verteld wordt dat in iedere generatie 36 rechtvaardigen aanwezig zijn. Zij zijn het bewijs van het bestaan van goddelijke aanwezigheid. Deze rechtvaardigen zijn niets anders dan gewone, goede mensen die niet met elkaar in contact staan. Veel later werd aan de verborgen rechtvaardige de status van heiligheid toegekend, een *lammedwovnik* was niet minder dan een *zaddiq*, maar dan wel in het verborgene en nooit dezelfde als de chassidische meester die als een geopenbaarde *zaddiq* door het leven ging.

In *De laatste der rechtvaardigen* wordt Ernie Lévy beschreven als een bedeesde en dromerige jongen. Zijn grootvader herkent in hem een *lammedwovnik* en vertelt hem het verhaal van de 36 verborgen rechtvaardigen. Ernie is overtuigd, maar probeert op alle manieren te ontsnappen aan het antisemitisme in zijn omgeving. Na enige tijd gediend te hebben in het Franse leger vlucht hij naar Marseille waar hij volkomen los van zijn Joodse achtergrond leeft. Na berichten over de deportaties van Joden vanuit Drancy geeft hij zich aan en wordt hij naar Auschwitz vervoerd. In de veewagon vertelt hij de kinderen troostrijke verhalen om uiteindelijk samen met hen en vele anderen in het concentratiekamp om het leven te komen. Met het levensverhaal van Ernie en dat van zijn familie wilde Schwarz-Bart laten zien dat Auschwitz niets anders was dan het resultaat van vele eeuwen haat en geweld jegens de Joden van Europa, sterk gevoed door christelijk vooroordeel en misvatting. De theologie van het verworpen volk en de beschuldiging van de moord op Christus brachten onvoorstelbaar veel leed waarop het Joodse volk voor zichzelf een troostrijk antwoord zocht: uiteindelijk komt er verlossing. De laatste pagina eindigt met de tekst van *Kaddiesj* voor alle onschuldige slachtoffers.

De roman is tegenwoordig goeddeels vergeten, onterecht. Toch was het boek ook bij verschijnen omstreden: mensen als Elie Wiesel prezen het werk van Schwarz-Bart, maar vele anderen kritiseerden

hem vanwege het gebrek aan zichtbaar heldendom. Ook fundamentele kwesties kwamen aan de orde: een functionele rol voor Joods leed in de lotsbestemming van Israël was voor velen onaanvaardbaar. Christelijke verantwoordelijkheid voor antisemitisme was al even aanvechtbaar en het geringe aandeel van het verzet in de redding van Joden leverde een ongemakkelijke waarheid op. Het lijkt wel alsof dit boek in een verkeerde tijd is verschenen, zoveel kreeg Schwarz-Bart te verduren. Omdat hij de harde kritiek niet kon verdragen, vluchtte hij zelfs naar Senegal en later naar West-Indië.

Met *De laatste der rechtvaardigen* bracht Schwarz-Bart een vergeten legende onder de aandacht: de verborgen rechtvaardigen waarop het voortbestaan van de wereld rust, gebaseerd op Spreuken 10:25: "De rechtvaardige is een eeuwige grondvest." In de Talmoed wordt vermeld dat in iedere generatie een rechtvaardige leeft die in waardigheid gelijkstaat aan Abraham, Izaak of Jacob. Het getal 36 komt pas in latere tradities naar voren: de rechtvaardigen stellen hun hoop op 'Hem', in het Hebreeuws *lo* met de getalswaarde 36. De nadruk op verborgen rechtvaardigheid is wijdverbreid: overal kunnen mensen goed doen zonder zich daarop voor te staan en pas op voor de bedelaar in de poorten van de stad, misschien is hij de profeet Elia die in zijn vermomming als bedelaar controleert en rapporteert of mensen wel genoeg aalmoezen geven. De verborgen weldoener is ook nu een aansprekend thema in het Britse tv-programma *The secret millionaire*. Door middel van chassidische verhalen werd de verborgen rechtvaardige bekend en geliefd, ook al is er in de Joodse traditie geen sprake van overerving zoals in de roman van Schwarz-Bart. De boodschap is echter heel duidelijk: u kunt nooit goed oordelen over uw medemens, wees voorzichtig met uw morele opvatting over een ander, en wees gewaarschuwd: misschien is uw medemens een van de verborgen *lammedwovniks*!

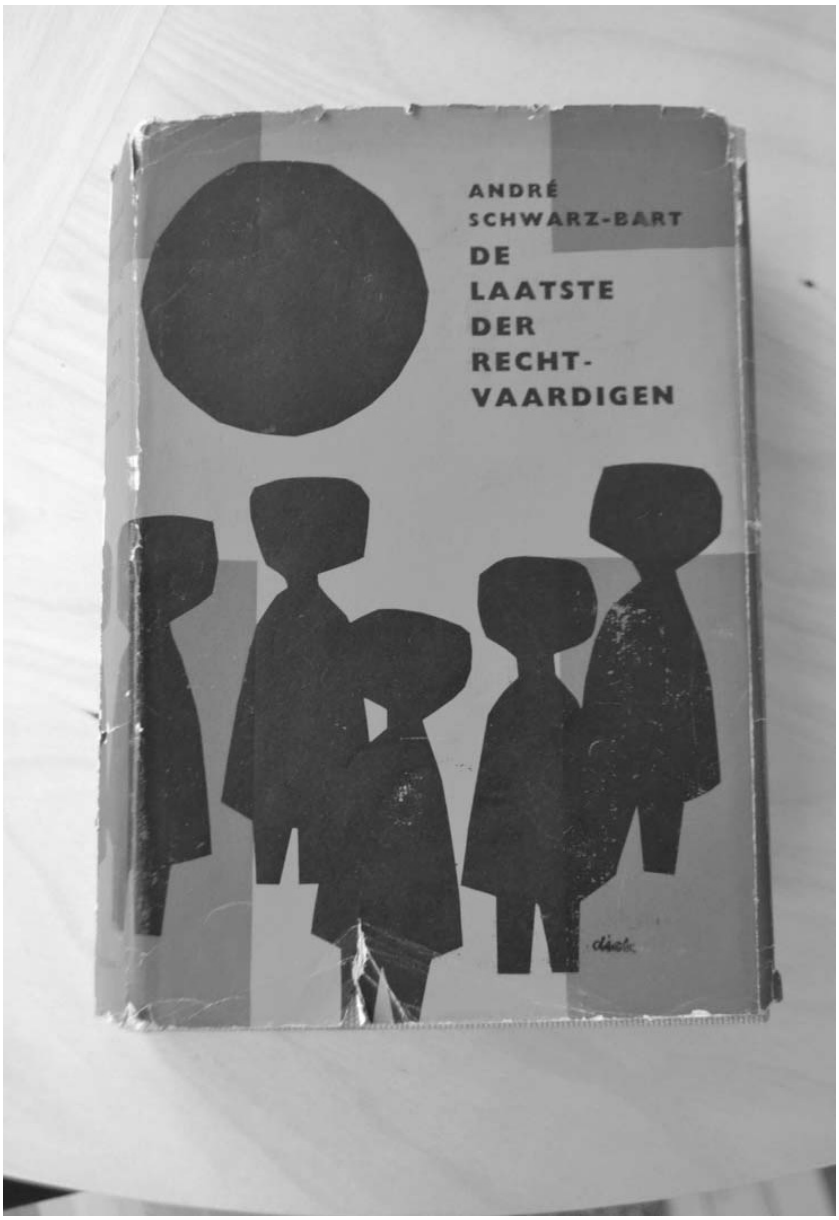

Stofomslag, mei 1960
A.W. Bruna en Zoon-Utrecht

Bisschop Gerard De Korte, een man van de verbinding

door Tea G. Rienksma

*Een uitverkochte zaal, zelfs een wachtlijst. Nee, dit betreft niet een popconcert, maar de Dag van het Jodendom. De bijeenkomst vond plaats op 17 januari jl. in de synagoge in Groningen. Het initiatief ligt bij de rooms–katholieke Kerk. In het Bisdom Groningen-Leeuwarden van harte ondersteund en gestimuleerd door bisschop Gerard de Korte. Dit jaar was het thema religie en geweld.***

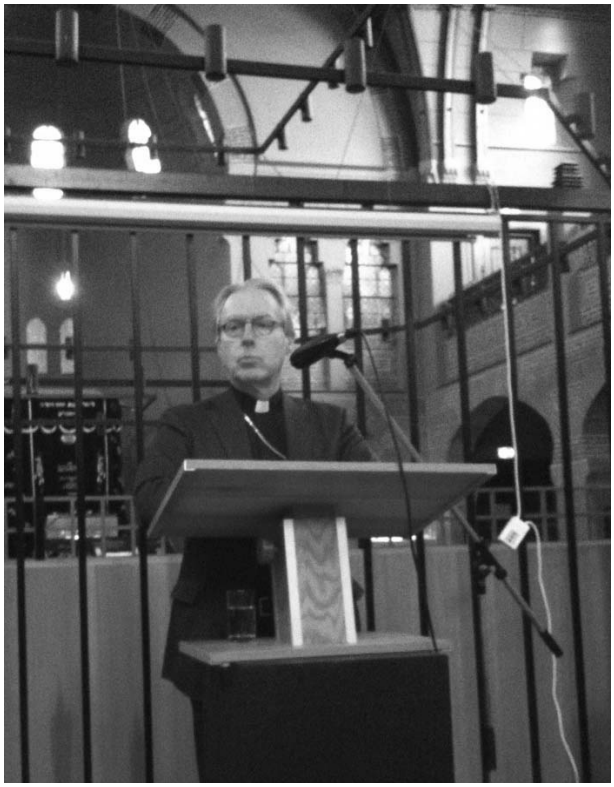

Bisschop Gerard de Korte
Foto: Lex van der Star

Een paar weken later word ik door de bisschop hartelijk ontvangen op het secretariaat van het Bisdom Groningen-Leeuwarden. Het is de dag waarop precies 60 jaar geleden het bisdom Groningen-Leeuwarden ontstond. Een felicitatie waard dus. Heeft de bisschop dan wel tijd voor dit gesprek? "Ja hoor", zegt hij lachend en schenkt de thee in, “de preek is klaar en de rest loopt ook wel”. We nemen de tijd om nog eens stil te staan bij de geslaagde studiemiddag op 17 januari en de verhouding tussen Joden en katholieken. De bisschop kijkt met genoegen terug naar de bijeenkomst. Verheugd over de grote belangstelling. “Het thema religie en geweld zit natuurlijk in de lucht en de sprekers - (i.c. prof. dr. Abram de Swaan en de bisschop) - zullen ook wel een factor van betekenis zijn geweest. En niet te vergeten de goede publiciteit.
Mijn indruk is dat het een heel oecumenisch gezelschap was.”

Houding kerk ten aanzien van het Jodendom

Een interessante bijeenkomst, maar de vraag is of het bijgedragen zal hebben aan de verbetering van de verhouding tussen Joden en katholieken. De Korte: “Tja, je weet natuurlijk nooit wat nu precies het bereik is van wat je doet. In ieder geval is het een onderdeel van een al langer lopend proces van verzoening tussen katholieken en Joden. Dat proces is destijds goed op gang gekomen na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965). Heel bijzonder denk ik aan de verklaring over de relatie van de kerk met niet-christelijke godsdiensten, Nostra Aetate. In deze verklaring nam de katholieke kerk afstand van de eeuwenlang heersende opvatting van de collectieve schuld van de Joden aan de dood van Jezus. Voorts werd uitgesproken dat het Verbond tussen God en Israël als een krachtig gegeven aanvaard wordt en dat de kerk zich verplicht te strijden tegen o.a. antisemitisme. Dit alles vanuit het besef dat – om met de apostel Paulus te spreken – het christendom als een wilde olijf geënt is op de oude stam van Israël. De moord op 6 miljoen Joden door een regime, voortgekomen uit een sinds eeuwen christelijk land heeft een schok teweeg gebracht in de christelijke wereld die nog altijd doorwerkt. Kijk maar naar An-

gela Merkel en haar reactie op de komst van duizenden vluchtelingen. De kerk is zich bewust van haar eigen negatieve erfenis en is bezig met een grondige bezinning".

De Korte vertelt dat sinds de publicatie van Nostra Aetate veel gebeurd is in de relatie tussen het Vaticaan en de Joden. In de jaren '90 heeft het Vaticaan de staat Israël erkend. Drie pausen hebben nadien een bezoek aan Israël gebracht. De Korte noemt ook het bezoek van paus Franciscus op 17 januari jl. – in het kader van de internationale Dag van het Jodendom – aan de grote synagoge van Rome. Een bezoek dat ook zijn voorgangers paus Benedictus en paus Johannes Paulus aan de synagoge hebben gebracht. In Nederland vindt jaarlijks op landelijk niveau een ontmoeting plaats tussen een afvaardiging van de Bisschoppenconferentie en het Centraal Joods Overleg. Ook hier in het Noorden is op bestuurlijk niveau sinds een aantal jaren overleg tussen Joden en katholieken. Binnenkort is er weer een bestuurlijk overleg. Ditmaal is de orthodox-joodse gemeente in Leeuwarden gastheer.

Mensbeeld

De bisschop is niet alleen een man van de verbinding en de dialoog, maar ook een man die de publiciteit niet schuwt en rustig na afloop van een lezing of bijeenkomst nog het café in gaat om met een klein gezelschap wat na te praten. Hij is overtuigd van het belang van de ontmoeting en het gesprek met andersgelovigen, Er zijn ook contacten met moslims, maar dat gaat moeizaam. Wat drijft hem? De Korte: "De oecumene heeft mijn hart. Tijdens mijn studie in Utrecht zag ik ook het belang in van de interreligieuze ontmoeting. Ik heb nog colleges gevolgd van rabbijn Yehuda Ashkenazy. Hij was echt iemand die de dialoog zocht. Dankzij hem heb ik de betekenis leren zien van de joodse wortels van het christendom. Natuurlijk zijn er vooral op theologisch gebied grote verschillen tussen Joden en christenen. Een Duitse theologe zei eens, 'het geloof van Jezus verbindt ons, maar het geloof in Jezus scheidt ons'. Ik denk dan aan het geloof van de christenen in de menswording van God in Jezus en de belijdenis van God als drie-eenheid. Hier scheiden zich onze wegen natuurlijk. Wat we als christenen en Joden gemeenschappelijk hebben is het Bijbels gefundeerde mensbeeld. We zijn geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, wij zijn Gods kroon op de schepping. Dat is voor mij de basis van waaruit we de dialoog moeten aangaan.*** Als mensheid delen wij dezelfde zorg om elkaar en om de aarde. Solidariteit, gerechtigheid en barmhartigheid maken een samenleving tot een goede samenleving. Inspirerend vind ik wat paus Franciscus geschreven heeft in zijn in juni 2015 gepubliceerde encycliek Laudato Si. Daarin roept hij de katholieken op om samen te werken met andersgelovigen en alle religieuze en ethische krachten te bundelen ten bate van het behoud van de schepping. Hij pleit voor een nieuwe, wereldwijde ecologische spiritualiteit".

Bisschop De Korte staat met een open blik in de wereld. Als theoloog des vaderlands geeft hij gevraagd en ongevraagd commentaar op de ontwikkelingen in kerk en samenleving. Er is genoeg om verontrust over te zijn. Niettemin is zijn vaste overtuiging, gevoed door zijn geloof, dat wij als mensen met elkaar de wereld leefbaar kunnen houden. De uitspraak van paus Franciscus "één vallende boom maakt meer lawaai dan een heel bos dat groeit" is hem uit het hart gegrepen. Met andere woorden: besef dat er, ondanks het kwaad, veel hoopvolle ontwikkelingen in de wereld zijn.

* De Dag van het Jodendom wordt in Nederland sinds 2008 georganiseerd door de Katholieke Raad voor Kerk en Jodendom. Zie *JaGDaF* nummer 113, interview met Arthur van Essen.

** Een verslag van 17 januari is op te vragen bij het secretariaat van het Bisdom Groningen-Leeuwarden, mevr. L. Winter, l.winter@bisdomgl.nl
Zie ook de website van het Bisdom, www.bisdomgl.nl

*** Sinds enige tijd functioneert in Groningen een studiegroepje met Joden en christenen, op verzoek van de bisschop in het leven geroepen.

Yisrael Kristal – oudste man op aarde en Auschwitz-overlevende

door Stefan van der Poel

Op 27 januari (Holocaust Memorial Day) hield Stefan van der Poel in de Groninger sjoel een lezing over Yisrael Kristal. Hier volgt een korte, aangepaste uitwerking.

Het is u waarschijnlijk niet ontgaan dat de oudste man op aarde sinds 19 januari 2016 een Auschwitz-overlevende is. Yisrael Kristal werd op 15 september 1903 in Zarnow geboren en leeft tegenwoordig als 112-jarige in Haifa. Geheel officieel is deze uitverkiezing niet daar een geboortecertificaat ontbreekt en schooldiploma's niet voor handen zijn. De afgelopen dagen keerde Kristal geregeld in mijn gedachten terug en besloot ik wat informatie over hem te verzamelen die ik op deze bijzondere dag graag met u wil delen.

Kristal groeide op in Zarnow, een klein dorp in de buurt van Lodz, in het huidige Polen. In 1903 bestond er geen Polen, dat verscheen pas weer in 1918 op de Europese kaart toen Kristal 15 was. Bij zijn geboorte was hij dus ingezetene van het Russische tsarenrijk. Kristal verliet Zarnow als jonge man en trok naar Lodz om daar een snoepfabriek op te zetten. Lodz was in de 19e eeuw uitgegroeid tot een grote industriestad – vooral textielindustrie. Een groot deel van de bevolking was Joods. Aan de vooravond van de oorlog leefden er zo'n 665.000 mensen waaronder 223.000 Joden. Na Warschau was Lodz dan ook het belangrijkste centrum van Joods leven in Polen. Kristal was nog net geen 36 toen de oorlog uitbrak, hij was getrouwd en had twee kinderen. Bij het Molotov-Von Ribbentroppact (ook wel Hitler-Stalinpact genoemd) in 1939 hadden de nazi's en de sovjets Polen in een geheime clausule onder elkaar verdeeld. Lodz lag zo aanvankelijk in het Duitse bezettingsgebied en kreeg de naam Litzmannstadt – naar de Duitse generaal die Lodz tijdens de Eerste Wereldoorlog had veroverd. Op 8 februari 1940 werd in Lodz een getto ingesteld waar mensen onder erbarmelijke omstandigheden leefden. Ruim 21% stierf hier aan honger of ziekte, zo ook de beide kinderen van Kristal. Zij die niet in het getto zelf stierven werden in fasen naar de vernietigingskampen gestuurd. Deze deportaties begonnen op 16 januari 1942 en hadden Chelmno als eindbestemming – een kamp waarover in West-Europa nog altijd weinig bekend is. Tegen het eind van de oorlog, in 1944, gingen er ook enkele transporten naar Auschwitz. Kristal en zijn vrouw werden in dat jaar naar Auschwitz vervoerd waar zijn vrouw werd vermoord.

Na de oorlog werd Lodz kortstondig het centrum van Joods leven in Polen, zo'n 35.000 Joodse overlevenden kwamen hier samen. De meesten verlieten het land na enkele jaren. De communistische terreur, de naoorlogse pogroms, de ellendige oorlogsherinneringen en het uitroepen van de staat Israël stimuleerden dit vertrek. Ook Kristal vertrok en wel in 1950, naar Haifa.

Holocaust Memorial Day

27 januari is in 2005 door de Algemene Vergadering van de VN uitgeroepen tot *Holocaust Memorial Day*. Op 27 januari 1945 werd Auschwitz namelijk 'bevrijd'. Auschwitz is sindsdien het symbool geworden voor de Sjoa in zijn totaliteit. Ieder jaar bezoeken tegenwoordig zo'n 1,2 miljoen mensen de restanten van het kamp waarmee het is uitgegroeid tot de grootste toeristische trekpleister van Polen. Dit gelijkstellen van Auschwitz aan de Sjoa is iets wat door hedendaagse historici steeds meer wordt bestreden. Timothy Snyder, schrijver van *Bloedlanden* en *Zwarte Aarde* stelt bijvoorbeeld dat Auschwitz vooral aansluit bij de ervaringen van West-Europa en veel minder bij die van Oost-Europa. En juist in Oost-Europa leefde het merendeel van de omgekomen Joden. Deze Oosteuropese Joden werden in de eerste plaats omgebracht door massa-executies van *Einsatzkommandos* en hun helpers of vermoord in minder bekende kampen als Sobibor, Treblinka, Majdanek, Chelmno en Belzec. Zo is het overgrote deel van de Joden in Warschau – zo'n 350.000 mensen – vanaf de *Umschlagplatz* naar Treblinka gedeporteerd en daar omgebracht. Dat juist Auschwitz zou uitgroeien tot *het* symbool van de Sjoa ligt vanuit Oosteuropees perspectief dus niet zo voor de hand. De overlevingskansen in Auschwitz waren ook groter dan in genoemde andere

Yisrael Kristal
Foto: Internet

kampen (het was niet alleen een vernietigingskamp), zodat er meer overlevenden waren die na de oorlog hun verhaal konden doen. Deze verhalen van overlevenden werden vooral in West-Europa gepubliceerd; in Oost-Europa werden de Joodse slachtoffers veelal weggemoffeld onder het kopje 'slachtoffers van het fascisme' – dit sloot ideologisch beter aan en riep verder geen vragen op omtrent de eigen medeplichtigheid.

Kristal was een van de overlevenden van Auschwitz. Ook hij werd op 27 januari 1945 bevrijd en woog toen 37 kilo. Het woord 'bevrijding' is natuurlijk een relatief begrip. We kennen allemaal de namen van diegenen die na de oorlog alsnog de hand aan zichzelf sloegen of die hun verdere leven kampten met zware psychische problemen. Over de psychische problemen waar Kristal mee kampte heb ik niets kunnen vinden. Hij startte in Haifa opnieuw een snoepfabriek, hertrouwde en kreeg in ieder geval één kind. Deze dochter stelt dat vader een heel sober en geregeld leven leidt. Hij drinkt geen alcohol, gebruikt geen sigaretten, eet matig en gaat op vaste tijden naar bed.

Het thema van de *Holocaust Memorial Day* dit jaar is verzet. In dat licht had ik misschien beter kunnen kiezen voor een traditionele verzetsheld, iemand die bijvoorbeeld betrokken was bij de getto-opstand van Warschau of iemand als de Groningse Selma van Hasselt die bonkaarten en wapens vervoerde. (Zie het mooie boek van achter-achterneef Ron van Hasselt). Anderzijds getuigt juist dit voortleven van de 112-jarige Kristal, dit vermogen om opnieuw te beginnen, in mijn ogen van een fundamentele vorm van verzet. Een verzet tegen de dood waar de Sjoa toch symbool voor staat. Graag had ik Kristal hier even naar voren willen halen en met u laten kennismaken, u zult het echter met deze afbeelding moeten doen. Ik dank u voor uw aandacht en wens u allen een heel lang leven toe.

Tekening van Marc Chagall uit:
Brandende kaarsen van
Bella Chagall.

Nieuwe CD met chazzanoet uit Groningen

door Eldad Kisch

Dezer dagen werd op feestelijke wijze de eerste CD met chazzanoet uit Groningen aangeboden aan de kersverse ambassadeur van Nederland in Israël. De ceremonie vond, zeer passend, plaats in de sjoel uit Leeuwarden in Kfar Batja, een dorp voor opvang van kinderen, dat na de Tweede Wereldoorlog was opgericht, onder andere door Nederlanders.
De uitgave van deze CD is een van de vele activiteiten van het Centrum voor Onderzoek naar de Geschiedenis der Nederlandse Joden in Jeruzalem.

De CD is een reconstructie van het synagogale muzikale erfgoed uit Groningen zoals dat aangetroffen wordt in de chazzanoetcompilatie 'Kol Jehudah' (Stem van Juda) uit 1928. Dit boek omvat het muzikale repertoire van chazzan Juda Izaak Vleeschhouwer (1839-1913), die gedurende 32 jaar fungeerde als chazzan in Groningen. Een nieuwe, bewerkte editie van dit boek verschijnt dezer dagen, uitgegeven door Het Centrum voor Onderzoek naar Joodse Muziek in samenwerking met Het Centrum voor Onderzoek naar de Geschiedenis der Nederlandse Joden, beide centra van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem. Het boek behelst 190 chazzanoet-fragmenten (cantorale recitatieven) en varianten voor sjabbat en de verschillende feestdagen uit de nalatenschap van chazzan Vleeschhouwer. De CD geeft hiervan vijftien onderdelen weer. De CD gaat vergezeld van een uitvoerige inleiding door prof. Eliyahu Schleifer, waaraan ik de gegevens voor deze column ontleen.

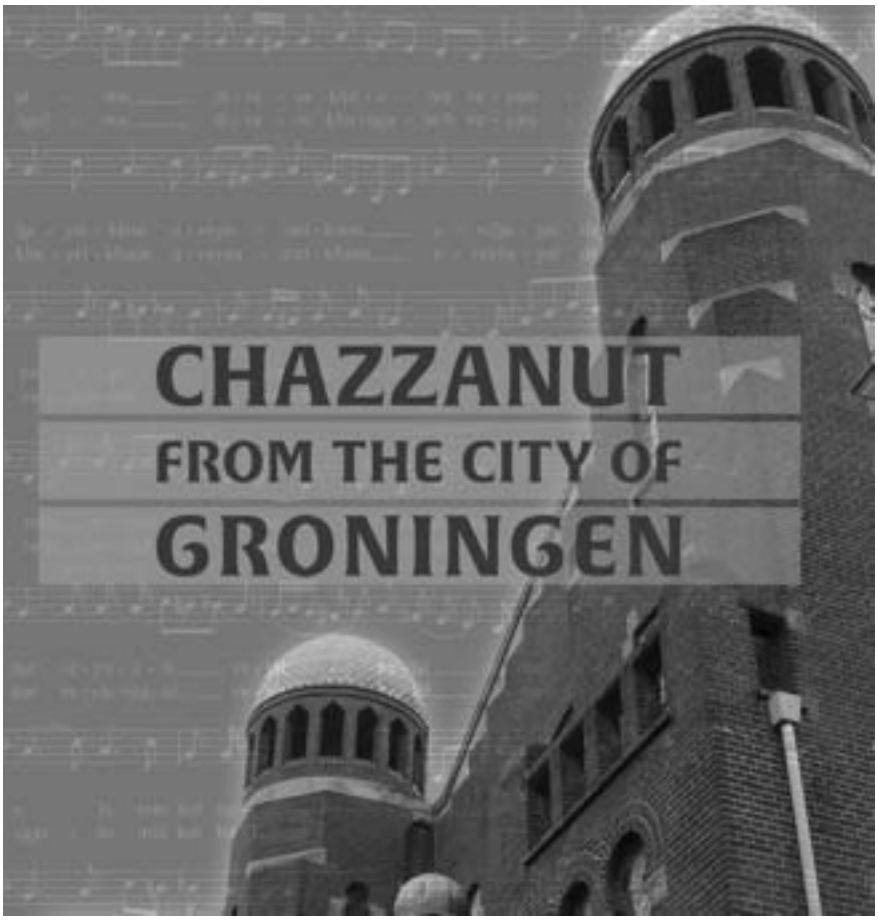

Cover nieuwe cd Chazzanoet Groningen

'Kol Jehudah' bevat in de eerste plaats de stem van chazzan Vleeschhouwer en creaties die hijzelf componeerde, evenals werken die hij hoorde uit de mond van andere chazzaniem. De muzikale stijl van het boek is stevig verankerd in de traditionele *noesach* (stijlvarianten van chazzanoet in de verschillende gemeenschappen) van de Joden in Midden- en Zuid-Duitsland, met enkele modernere invloeden uit de negentiende eeuw.

Langzamerhand raakte het repertoire van 'Kol Jehudah' in het vergeetboek, alleen in Rotterdam bleef de traditie voortbestaan dankzij de zoon van Juda Vleeschhouwer, Herman (1868-1935), die daar de post van opperchazzan bekleedde en verder dankzij diens opvolger, chazzan Max Seijffers (1910-1994). Een deel van de composities beleefde zo'n twintig jaar geleden een herrijzenis toen de familie Vleeschhouwer het boek terugvond in het familiearchief. Dankzij een familielid, Oded Peles (oorspronkelijk Vleeschhouwer),

kwam het materiaal in een hernieuwde belangstelling en werden opnieuw uitvoeringen van deze muziek ten gehore gebracht.

De huidige CD is het resultaat van het werk, verricht door pianist en componist Raymond Goldstein, die bekend staat als een van de beste bewerkers van het Asjkenazische chazzanoet. Hier heeft hij composities voor sjabbat en alle feestdagen uit 'Kol Jehudah' samengebracht en ze bewerkt in zijn speciale stijl, gedeeltelijk eenstemmig, zoals in het boek gepubliceerd, soms met toevoeging van een koor. Op die manier poogt hij de uitvoeringen, zoals die gebruikelijk waren in de Asjkenazische sjoels in de 19e eeuw, te reconstrueren. De solopartijen worden vertolkt door chazzan Daniel Colthof, wiens familie stamt uit de Nederlands-Asjkenazische traditie, en die de werken zingt als een eigentijdse Israëlische chazzan, aangevuld met een mannenkwartet onder leiding van Meir Brixman. Hoewel de composities oorspronkelijk afgestemd waren op de specifieke Asjkenazische uitspraak van de Nederlandse Joden, wordt op deze CD de Sefardisch-Israëlische uitspraak gebruikt, om ze dichter bij een hedendaags publiek te brengen.

Het eerste deel van de CD is gewijd aan liederen die hoorden bij de gebeden van sjabbat, met verschillende varianten. Het tweede deel houdt verband met de drie zogenaamde pelgrims- of voetfeesten, de drie Sjalosj Regalim, Joods Pasen,Wekenfeest en Loofhuttenfeest (Pesach, Sjawoe'ot en Soekkot) en andere gebeurtenissen, en gebeden op Chanoeka en Rosj Chodesj (de eerste dag van de maand in de Joodse kalender). Het derde deel behandelt Hajamiem Nora'iem (de hoge feestdagen), maar twee van de vier stukken zijn ook geschikt voor andere feestdagen.

Al met al wordt hier een belangrijke Joodse traditie bewaard voor het nageslacht.

Meer informatie is per email te krijgen op het kantoor van het Centrum, waar de CD ook besteld kan worden.

Crescas, 27 november 2015

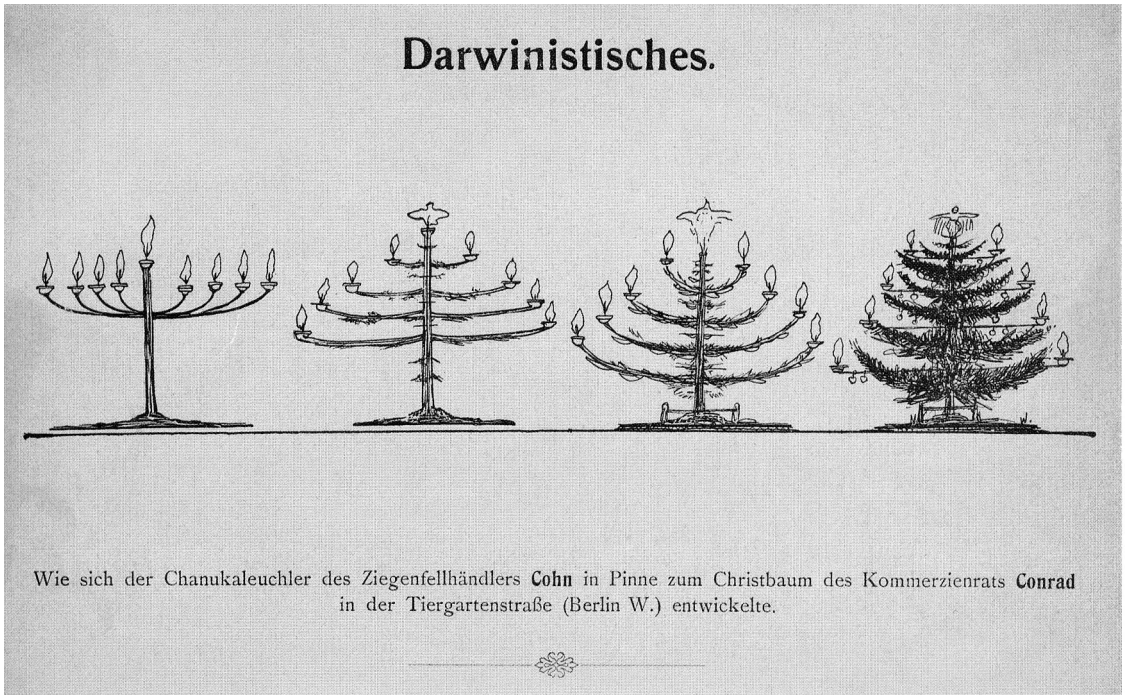

Zionistische karikatuur over de assimilatie
Uit het tijdschrift (Schlemie), 1904 - Joods Museum Berlijn

Men Neme

door Ruth Lipschits-de Leeuwe

Kalendersynchroniteit...

Als Poerim en Pasen op één dag vallen, wat dan? Dan gaan we Matsepannenkoeken eten! En geen kiesjeliesj (Hamansoren), gremsjelies of kokoskoek. Want Poerim en Pasen vallen niet helemaal op dezelfde dag. Poerim valt altijd op de 14e Adar, dit jaar extreem laat op 23/24 maart vanwege de tweede toegevoegde Adar aan dit joodse jaar 5776.
Het aanloopje naar Pasen valt op Witte Donderdag en dan is het Poerim – snapt u het nog?
De Joodse gemeente Groningen en Leeuwarden vieren Poerim op zondag 27 maart en dat is eerste Paasdag. Met alle schoolgaande kinderen kunnen wij in het noorden nu eenmaal Poerim niet op een doordeweekse dag vieren.

Pesach

De kiesjeliesj nog maar net achter de kiezen, of we gaan richting Pesach. En om iets te schrijven over die matseweek (8 dagen), ga ik toch weer terug naar mijn jeugd.
Om te beginnen moesten we altijd aanzitten aan twee seideravonden, geleid door oom Lou Fransman – dat duurde lang en wij kinderen moesten ons 'gedragen'. De mierik stopten we stiekem tussen de stoelnaden als er even niet op ons gelet werd. De matses waren altijd een lekkere afwisseling, vooral met boter (hadden we toen geloof ik niet) en bruine suiker.
Als variatie de verbrokkelde matse in een diep bord met warme melk en suiker en een heel klein scheutje koffie.
In mijn herinnering was het dikwijls plezierig weer met Pesach. We hadden een groot terras en mijn moeder vond het dan ook een verademing als we de matses buiten konden eten – dat scheelde een boel werk!

Ik was een hele slechte eter. De matses die mijn moeder klaarmaakte om mee naar school te nemen (dubbelgeklapt en in tweeën), gaf ik weg aan vriendinnen die het een traktatie vonden.

Recepten uit de joodse keuken
van B.E. Polak
Vierde druk uit 1961

Dit dierbare boekje dat mijn moeder mij in 1961 cadeau gaf, heeft alle verhuizingen doorstaan. Vol vlekken en aantekeningen – zoals het hoort.
In dat boekje staan voor Pesach bijna 10 verschillende recepten met matses. Ja ook matseballen, matse met uien en uiteraard gremsjelies (veel vlekken op die pagina). Ik kies voor een recept dat ik nog nooit geprobeerd heb, dat volgt hierna.

Matsepannenkoeken I (van de III)
4 matses
40 gram boter
4 eieren
50 gram kleingesneden gepelde amandelen (voor het gemak zou ik er nu geschaafde amandelen voor nemen)
40 gram suiker
1 geraspte citroenschil
kaneel
zout
boter om in te bakken

Week de matses in water en maak ze fijn.
Smelt 40 gram boter en bak de matsekruimels hier even in.
Klop het eigeel.
Klop het eiwit.
Meng alle ingrediënten doorelkaar.
Vorm platte pannenkoekjes.
De pannenkoekjes in de boter geelbruin bakken.
De pannenkoekjes met een vruchtensaus op tafel opdienen.

U kunt hier natuurlijk zelf allerlei variaties in aanbrengen. Bijvoorbeeld de matses in melk weken of in witte pesachwijn. De hierboven genoemde vruchtensaus vervangen door wat suiker met kaneel.
Ik heb nog wat matses van vo-

rig jaar in de kast – wie weet ga ik het nog even proberen.

Omer

De overgang van matsepannenkoekjes naar de treurige 49 dagen van de Omer is misschien een beetje rauw, maar toch zijn het essentiële weken tussen Pesach en Sjawoe'ot , en komen ze bijna nooit ter sprake, vandaar dit 'toetje'.

Op de tweede dag Pesach wordt er begonnen met het tellen van de Omer. De hele Omertelling duurt 49 dagen; aansluitend wordt Sjawoe'ot gevierd.
Waarom is die Omertijd eigenlijk een treurige tijd? Behalve de 33ste dag. In de 2e eeuw van de gewone jaartelling stierven duizenden geleerden, leerlingen van Rabbi Akiba, aan een ernstige besmettelijke ziekte. En dan waren er nog de kruistochten vanaf het jaar 1096. Veel Joodse gemeenten zijn toen uitgemoord. Op de 33ste dag hield de sterfte onder de leerlingen van Rabbi Akiba op. Op die 33ste dag mag er dan o.a. ook weer getrouwd worden (heb ik een keer meegemaakt in de kibboets, vier echtparen op één dag!).

Dit nummer van *JaGDaF* verschijnt 4 weken voor Pesach – werk aan de winkel dus!
Ik wens iedereen een hele goede Pesach en een gezellige seideravond.

Zie ook pag. 25 waarop een Omerkalender.

Rondom boeken

samengesteld door Erik Kweksilber en Ruth Lipschits

Ook verschenen

Ari Shavit
Mijn beloofde land - de triomf en tragedie van Israël
'Aan deze kust klampen wij ons vast. Op deze kust leven we. Wat er ook gebeurt', schrijft Shavit, een van de belangrijkste en bekendste journalisten van de krant *Ha'arets*, in dit boeiende boek.
[*JaGDaF* gebruikte jarenlang dezelfde (omslag)foto bij de artikelen van Joop Ellemers.]
€ 29.99

Aharon Appelfeld
Plotseling, liefde
Deze roman gaat over de groeiende liefde tussen een oudere schrijver die met zijn dramatische oorlogsverleden worstelt en zijn jonge ongetrouwde hulp. De Israëlische Ernst, in de zeventig, woont alleen. Zijn eerste vrouw en dochter zijn door de nazi's vermoord, van zijn tweede vrouw is hij gescheiden. Hij wordt verzorgd door Irena, dochter van Holocaust-overlevenden. Langzaamaan geven ze zich bloot en ze beseffen dat ze meer voor elkaar betekenen dan ze dachten wanneer Ernst in een depressie belandt.
€ 21.99

Salomon Bouman
Ontmoeting en misverstand - heilig is de drager van onheil
De schrijver zelf vat de inhoud van zijn roman kort en bondig samen*: "*een studie van de Joodse

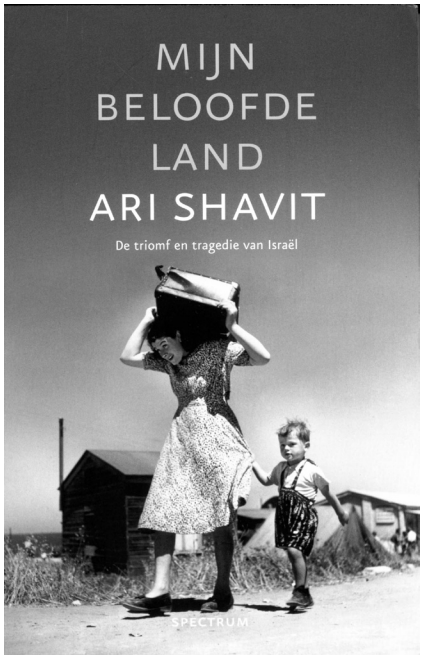

identiteit in haar religieuze en seculiere betekenis tegen de achtergrond van het ontstaan van de staat Israël in 1948".
Hoe en waarom wordt een atheïstische Amerikaan van joodse afkomst kolonist in Judea en Samaria, op de sedert 1967 door Israël bezette westelijke oever van de Jordaan? Waarom neemt een jonge Nederlandse zionist, die hem in Parijs overtuigde een bezoek aan Israël te brengen, afstand van hem?
€ 19.50

Marceline Loridan-Ivens
En je kwam niet terug
"Ik zie dat briefje weer voor me dat je me daar in handen hebt gespeeld, een slordig stuk papier, aan één kant afgescheurd en ongeveer rechthoekig. Ik zie je naar rechts hellende handschrift en een stuk of vijf zinnen die ik me niet herinner. Van één regel ben ik nog zeker, de eerste, 'Lieve kleine meid', van de laatste ook, je handtekening: 'Sjlomo'. Alles ertussenin weet ik niet meer. Ik zoek, maar kan het me niet herinneren."
In 1944 werd Marceline Rozenberg samen met haar vader gedeporteerd. Hij kwam in Auschwitz terecht, zij enkele kilometers verderop in Birkenau. Beiden verkeerden in grote onzekerheid hoe het de ander verging. Op een dag slaagde haar vader erin Marceline een briefje te bezorgen met daarop een paar geruststellende woorden. Een dierbaar geschenk voor zijn vijftienjarige dochter. Op de eerste en laatste zin na is ze vergeten wat hij schreef.
Bijna zeventig jaar later schrijft Marceline haar vader een antwoord.
€17.90

Joanne Nihom en Esther Voet
HotspOTs Israël
De schrijvers Joanne Nihom, freelance journalist in Israël, en Esther Voet, journalist en voormalig directeur van het CIDI, stellen met hun reisgids het imago bij dat veel toeristen en andere bezoekers van Israël hebben. "Israël heeft zoveel meer te bieden dan alleen de zaken die je in traditionele reisgidsen terugvindt. En dát Israël wilden Joanne en Esther onder de aandacht brengen," legt uitgever Floor Pieters uit.
€ 15.90

Adrie Drint en Henk M. Luning
Een eik van geween - de joodse begraafplaatsen in Drenthe
Het boek geeft een alfabetisch overzicht van alle plaatsen in Drenthe waar een joodse begraafplaats te vinden is, en van de plaatsen waar joodse gemeenten zijn gesticht. Ook wordt er een kijkje gegeven in het verdwenen joodse leven in Drenthe. Waar kwamen de Joden vandaan, waar woonden ze, en hoe leefden ze tussen de andere Drenten?
€ 27.50

Andreas Burnier
Ruiter in de wolken - Joodse essays 1990 - 2002
De essays en artikelen in deze bundel zijn de neerslag van Andreas Burnier's terugkeer naar het Jodendom.
€ 34.99

Elisabeth Lockhorn
Andreas Burnier, metselaar van de wereld
Een uitgebreide, goed leesbare levensbeschrijving.
€ 29.99

Erik Kweksilber

Judas

U zult dit keer geen uitgebreide recensie over *Judas* van Amos Oz (Jeruzalem, 1939) te lezen krijgen. Immers, in vrijwel alle dag- en weekbladen hebben uitgebreide recensies gestaan over dit bijzondere boek. Bovendien is er een interview met hem geweest bij VPRO Boeken, gepresenteerd door Wim Brands op 15 november 2015 dat u kunt terugzien met een beetje zoekwerk op internet. Voor mensen die geen computer hebben – die bestaan echt! – raad ik aan gewoon het boek te lezen – u zult er geen spijt van hebben.

Het verhaal speelt zich af in de winter van 1959/1960. Jeruzalem was nog een verdeelde stad. West-Jeruzalem was Israëlisch, Oost-Jeruzalem was van Jordanië.

Ik heb het voorrecht gehad vele malen in het oude West-Jeruzalem te lopen. In 1957 ben ik daar een jaar op een Internationale School voor Jeugdleiders uit het Buitenland geweest, het Machon.

De manier waarop Amos Oz dat winterse Jeruzalem beschrijft is onnavolgbaar. Zelfs het over en weer schieten als je op de King George street liep, komt terug in mijn herinnering. Daar liep ik in 1954, omdat vrienden van mij daar in een soort souterrain woonden en ik daar niet in het donker mocht lopen.

Oz schildert de stormen, regens, de modder, de kou in die Israëlische winter. Maar ook in de winter komen er heldere dagen en nachten voor.

Die ochtend regende het niet en dreven er alleen wat grijze wolkenflarden in de lucht boven de stad, op weg van de zee naar de woestijn. Het ochtendlicht dat de muren van Jeruzalemsteen raakte, werd zacht en zoet teruggekaatst, honinglicht, het licht dat Jeruzalem streelt op heldere winterdagen tussen de regenbuien in.

Ongeveer 40 pagina's verder in het boek verlieten Sjmoeël en Atalja het huis, het was halfvier in de nacht.

De hemel was wolkeloos. Er glinsterden grote sterren, omgeven door een stralenkrans van melkachtige nevel, zoals de sterren van Van Gogh. De tegels van de tuin waren vochtig van de regen die aan het begin van de avond was gevallen. De zwarte cipressen bewogen heen en weer in een soort stille devotie, door een zacht briesje uit het westen. (...) De lucht was helder en koud, een scherpe lucht die je longen schroeide en Sjmoeël plotseling klaarwakker maakte.

Vervolg ´Rondom boeken´

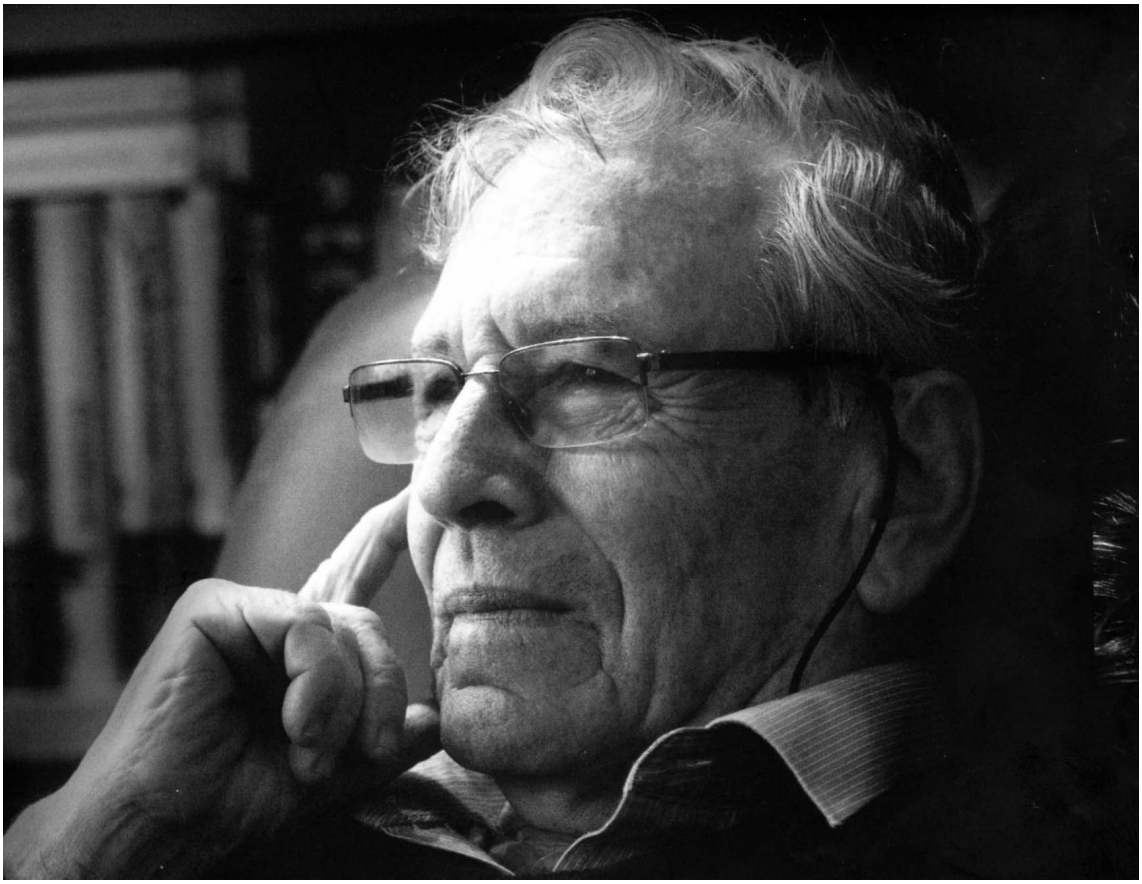

Amos Oz
Omslag boek *Judas*

Dit soort citaten verluchtigen de verschillende verhaallijnen die het boek tot een meeslepend en zelfs spannend verhaal maken. De Engelse vertaling van *Judas* luidt *The Gospel According to Judas*, hetgeen zou kunnen betekenen'Het Evangelie volgens Judas'. Was hij een verrader of de enige echte christen? Dit is het onderwerp van de niet afgemaakte scriptie van Sjmoeël Asj.

Verraad in alle toonaarden en rondom de levende en de overleden personages in het boek speelt dientengevolge een belangrijke rol.

Alleen het eind van het boek had ik graag anders ingevuld gezien, maar dat heeft met mijn persoonlijke ervaringen te maken en daar heeft Amos Oz uiteraard geen boodschap aan.

Ruth Lipschits-de Leeuwe

Vraag
Mocht iemand van de *JaGDaF*-lezers beschikken over een opname van het bovenvermelde interview met Amos Oz, dan houd ik mij aanbevolen voor een kopie.
Ik heb naar uitzending gemist gekeken toen ik terugkwam uit Israël en dat kan ik niet opnemen. De VPRO noch het CIDI beschikten over een dvd. (RL)

Stolpersteine in Middelstum

De Historische vereniging Middelstum heeft samen met de Stichting Dorpsbelangen Middelstum en het 4-Mei Comité in Middelstum het initiatief genomen om te komen tot het leggen van Stolpersteine (struikelstenen) in de stoepen voor de woningen in Middelstum waar Joodse burgers hebben gewoond die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn weggevoerd. De heer Günter Demnig te Berlijn, heeft zich bereid verklaard hieraan zijn medewerking te verlenen.

Met deze publicatie willen de initiatiefnemers mogelijke nabestaanden hierover informeren. Voorts zou het heel welkom zijn, wanneer deze publicatie er toe zou leiden, dat nadere informatie over de betrokken families of personen voor de initiatiefnemers beschikbaar zou kunnen komen. Hierover kan contact worden opgenomen met de heer

Kees Geut, Oude Schoolsterweg 13, 9991 CP, Middelstum; tel. 0595-552636/06-55331759, e-mail info@keesgeut.nl

Het gaat om de volgende personen/adressen:

Het gezin Comprecht Ekstein
Comprecht Ekstein, Middelstum, 29 juli 1897;
Auschwitz, 30 september 1942.
Belia Ekstein-van Geuns, Eenrum, 6 augustus 1886;
Auschwitz, 23 november 1942.
Zoon: Hartog Ekstein, Middelstum, 18 januari 1920;
Auschwitz, 28 februari 1943.
Woning: Heerestraat 5, Middelstum

Günter Derwig

Het gezin Israël van Haren
Israël van Haren, Middelstum, 27 juli 1875;
Auschwitz, 23 november 1942.
Lea van Haren-Benninga, Eenrum, 31 april 1879;
Auschwitz, 23 november 1942.
Zoon: Bert Gerhard van Haren, Middelstum, 4 maart 1925;
Auschwitz, 30 september 1942.
Woning: Onno van Ewsumlaan 6, Middelstum

Het gezin Siemon van Haren
Siemon van Haren, Middelstum, 25 juni 1880;
Auschwitz, 23 november 1942.
Jettje van Haren-Jacobson, Vlagtwedde, 17 juni 1885;
Auschwitz, 23 november 1942.
Dochter: Betsie van Haren, Groningen, 6 april 1928;
Auschwitz, 23 november 1942.
Woning: Onno van Ewsumlaan 4, Middelstum

Het gezin Jacob van Haren
Jacob van Haren, Middelstum, 27 december 1870;
Assen, 13 november 1942.
(Op de avond voor zijn deportatie maakte hij een eind aan zijn leven.)
Zijn echtgenote Klaartje van Haren-van Dam overleefde de Duitse bezetting.
Leek, 11 september 1878;
Amsterdam, 11 september 1968.
Woning: Heerestraat 20, Middelstum

Middelstum, februari 2016

G.J.C. Schilthuis

Even terug naar pag. 21: met deze kalender worden de 49 dagen tussen Pesach en Sjawoe'ot geteld.

Een gat van vijf jaren dichten en bij Anne Frank uitkomen

door Els Boon en Han Lettinck

Violist Daniël Otten groeide op bij vrienden van zijn ouders, die hem weinig vertelden over zijn eigen verleden. Zo ontstond een gat in zijn bestaan: over de eerste vijf jaren wist hij eigenlijk niets.
Daarmee kun je best leven, zo leek het. Hij werd violist, speelde in verschillende orkesten, trouwde en kreeg kinderen. De buitenwereld kon concluderen dat hij een geslaagd en gelukkig man was. Toen kwam het pensioen en ging hij reflecteren op zijn leven. Hij voelde, nu hij niet meer in de alledaagse trits zat, hoe hij daarin een vaste basis had gemist.

Ottens vader was nog maar net huisarts in Dalfsen, toen hij in 1938 op weg naar Zwolle, waar hij met een collega over enkele patiënten van gedachten wilde wisselen, geschept werd door een trein. Zijn vrouw Annie Wolff - een lerares Frans, die voor haar huwelijk nog een tijdje in Groningen had lesgegeven - was zwanger van hun eerste kind, toen ze totaal onverwacht weduwe werd. Daniël sr. was niet Joods, Annie was dat wel. Twee jaar later brak de Tweede Wereldoorlog uit en Annie, niet meer beschermd door een huwelijk met een 'Ariër', kwam om het leven in kamp Bergen-Belsen. Haar zoontje Daniël werd niet samen met haar op transport gesteld en overleefde de oorlog.

Deze geschiedenis kende Daniël, maar hoe zijn ouders waren geweest werd hem niet verteld. Een tante van vaderskant had, toen Annie van het ene adres naar het andere verhuisde, een pakket brieven van haar schoonzuster in bewaring gekregen. Jaren later gaf ze dat aan Daniël. Hij borg de brieven op, maar las die lange tijd niet. Een zekere huiver voor hetgeen hij zou aantreffen weerhield hem. Als je je onbekende ouders in je fantasie een rol hebt laten spelen, kan de confrontatie met de werkelijkheid immers heel indringend zijn. Wil je alle onbenoemde trauma's uit je jeugd als volwassene wel opnieuw beleven? Daniël besloot in therapie te gaan en bracht de moed op om de brieven te lezen.

In het boek *Annie. Een Joodse weduwe en haar zoon in de greep van bezetting en vervolging* (Zutphen, 2012) geeft hij woorden aan die ontdekkingstocht naar zijn ouders en hun en zijn eigen verleden. Hij citeert hun brieven en laat hen zo zelf aan het woord, maar ook schetst hij met indringende beelden wat hijzelf als kind meemaakte.
In dit boek volg je een verliefd koppel dat samen een leven op wil bouwen. De eerste bladzijden zijn een idylle en vormen een contrapunt met de gruwel die daarop volgt. Dapper probeert Annie na de dood van haar man een leven voor zichzelf en haar zoontje op te bouwen, maar dan komt de bezetting. Door de brieven te lezen die ze aan haar schoonfamilie schreef, die welwillend en vriendelijk was, maar totaal niet besefte welke gevaren Annie en haar kind bedreigden, kom je heel dicht op de groeiende spanningen. Annie was een geletterde, cultureel ingestelde vrouw, die van samen musiceren hield en veel vrienden had, waaronder ook Jacques Presser. Deze fijngevoelige vrouw kreeg te maken met een moorddadig regime, waarvan ze net zomin als de Ottens de diepten werkelijk doorgrondde; daar was ze zelf een veel te positief levend mens voor. Stap voor stap moest ze steeds meer inleveren. Haar omgeving keek toe, uitte ontzetting, maar heel lang greep niemand in om haar en het kind te beschermen. Ze mocht alleen nog lesgeven aan Joodse kinderen, later moest ze haar huis uit en bij Joodse families in de huishouding gaan werken, wat voor de betrokkenen meestal geen prettige samenleving was. Iedereen had last van stress en het was niet makkelijk om alle contact met je omgeving te moeten gaan missen. Toen greep Hendrik Korpel, een jonge verzetsman en oud-leerling van Annie, in. Hij bezorgde Annie valse papieren en daarmee gingen zij en haar zoontje bij vrienden op het platteland wonen. Zij voelde zich er veilig door. Zij was het niet; door verraad werd zij gevangengenomen. Annie kwam in het strafkamp van Westerbork terecht en vervolgens werd ze met dezelfde trein als Anne Frank gedeporteerd. Ook Hendrik Korpel overleefde de oorlog niet.

Daniël las de brieven en er kwamen bij hem herinneringen boven

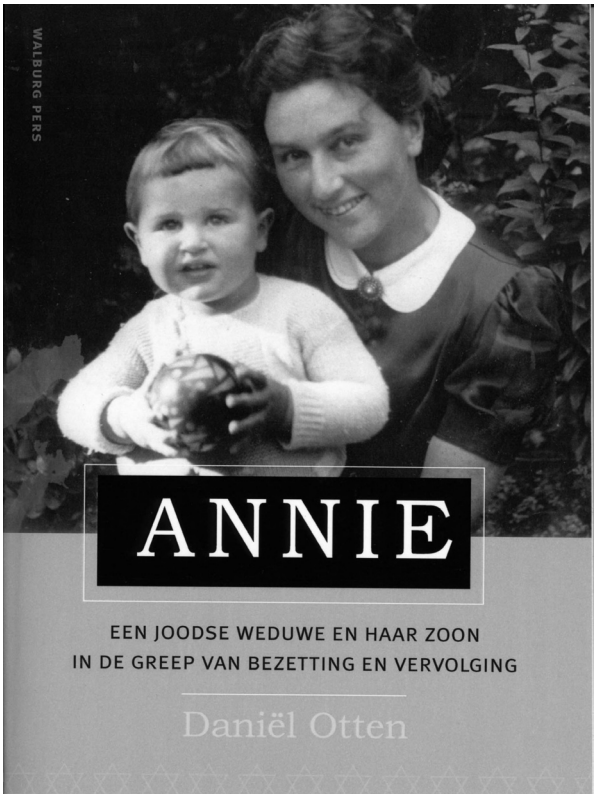

aan hun arrestatie, want hij was gedurende de eerste tijd van haar gevangenschap nog bij zijn moeder. Toen wilde hij zijn herontdekte moeder, die hij inmiddels had leren kennen als een hoogstaande, sympathieke vrouw, volgen tot het einde: wat was er met haar gebeurd? Via Erika Prins van de Anne Frankstichting kwam hij in contact met vrouwen die met zijn moeder in het kamp hadden gezeten. Zo kon hij een beeld schetsen van haar laatste levensperiode.

Doordat Daniël Otten brieven uit de tijd zelf weergeeft, biedt dit boek een scherp beeld van de wurgende manier waarop de nazi's de Holocaust organiseerden. De stukken die hijzelf schreef zijn aangrijpend door de details en de precisie. Dit boek biedt tevens zicht op de problemen van de tweede generatie, die als kind de oorlog beleefde en daarna kampte met zwijgende ouderen, die door hun oorverdovende stilte - geheel onbewust van de schade die ze toebrachten - kinderen hun basis ontnamen. Dankzij de schriftelijke erfenis van zijn ouders, die hun gevoelens op schrift uitten, kon hij hen en hun geschiedenis alsnog leren kennen en daarmee een deel van zichzelf, dat tot dan toe een gapende leegte was geweest.

Het Achterhuis

Op een dag gingen Daniël en zijn vrouw Marijke, Erika Prins bedanken voor haar bemiddeling. Dankzij haar waren zij via Annie's lotgenotes over de laatste levensfase van Daniëls moeder veel te weten gekomen. Erika vroeg of zij eigenlijk het Achterhuis wel eens hadden bezocht. Dat was niet het geval. Zij besloten nu van de gelegenheid gebruik te maken. In het kamertje van Anne zagen ze de wand waarop de jonge onderduikster allerlei plaatjes had geplakt. Daniël herkende er daar één van.

Daniël trouwde, na een ongelukkige jeugd bij zijn pleegouders, met Marijke Delmonte, een meisje van Portugees-Joodse afkomst dat haar leven dankt aan onderduikgevers. In 1941 verscheen een foto van haar in *De Libelle*. Anne Frank werd kennelijk getroffen door het beeld van dat kleine meisje, knipte het kiekje uit en plakte het op haar kamermuur. Marijke verschafte als driejarige peuter Anne zo in de onderduik dus enig plezier. Even later moest dit leuke kleintje zelf ook onderduiken, maar dat heeft Anne nooit geweten. Anne werd gedeporteerd met dezelfde trein die Daniëls moeder naar haar einde bracht. Het was daar in het Achterhuis een wonderlijke ervaring voor Daniël en Marijke: hun geschiedenissen bleken al vroeg met elkaar verbonden te zijn in Anne Frank, die na de oorlog wereldwijd tot het symbool van de slachtoffers van de Holocaust werd.

Loeach

voor de Loeach en informatie:
Iet Schabbing, Mauvestraat 9,
8932 KH Leeuwarden
Tel. 058 2121524
E-mail: ietschabbing@hotmail.com

Friesland
>26 april
10.30 uur met om 12.30 uur de lunch in restaurant de Koningshof, Prinsenweg 1, 8443 DN Heerenveen. Mifgasjiem organiseert een Pesach-matzelunch met kosjere matzes en het verhaal van Pesach. Entree € 12,50. Opgave Richard@Frankfort7.nl of Ro Dalsheim 06 23502077.
>29 maart
19.30-21.30 uur, Eeltsje Hiem, Pieter Sipmawei 11, 8915 DZ Leeuwarden. Genootschap Nederland-Israël organiseert een avond met een lezing en na de pauze de jaarvergadering. Info www.gnileeuwarden.nl
>1 mei
Open Joodse Huizen in Leeuwarden, zie op google Open Joodse Huizen voor meer info.
>11 mei
Van 13.30-16.30 uur in restaurant de Koningshof, Prinsenweg 1 8443 DN Heerenveen, organiseert Mifgasjiem 'vogels in Friesland' door de fotograaf Jacob Bijlsma. Dus ga er lekker voor zitten en geniet van de prachtige Friese natuur en de lekkere lunch. Entree €12,50. Opgave Richard@Frankfort7.nl of Ro Dalsheim 06 23502077.
>12 mei
Van 19-21 uur, deur open 18.30 uur in de Voormalige Synagoge, Sacramentstraat 19, Leeuwarden. Verschillende organisaties organiseren een viering van de Onafhankelijkheidsdag van Israël. Met verhalen door Naomi Stern en muziek door Bert Huiser. **Entree gratis en gratis sandwiches**, koffie, thee en fris bij de bar te koop. In de pauze wijn of druivensap met een knabbeltje. Collecte bij de uitgang. Donderdagavond is koopavond, dan is de parkeergarage aan het Hoeksterpad 1 het dichtst bij de zaal (via Voorstreek, 2de straat rechts Sacramentstraat). Info tel. 58 2121 524.

Groningen
> 20 maart
Synagoge, Folkingestraat 60, 9711 JZ Groningen. Gein Cultuur Groningen, 3e editie, met lezingen en workshops over Joodse cultuur. Info https://sites.google.com/site/shalomculture/
>tot en met juni
Synagoge, Folkingestraat 60, 9711 JZ Groningen. Entree voor de synagoge met instap rondleiding € 5, kinderen t/m 16 jaar gratis. Afspraak voor groepen email info@synagogegroningen.nl tel. 06 2819 2619 op werkdagen tussen 13-17 uur. Voor info en openingstijden www.synagogegroningen.nl

Drenthe
>24 april
15.00 uur in de Synagoge in Zuidlaren een theatervoorstelling over Philip Mechanicus in het kader van de 4 mei herdenking. Entree € 10. Leden Vereniging Behoud Synagoge Zuidlaren en begunstigers Stichting Het Drentse Landschap € 8,50. Info en verplichte reservering in verband met beperkte plaatsruimte. Info@synagogezuidlaren.nl of tel. 050 4061210.

Landelijk
>26 juni
Amstelveen Jom Ha Voetbal
>van 12 februari t/m 16 april
Museum Sjoel Elburg Graaf Hendriksweg 2, Elburg. Tentoonstelling '**Samen Leven** vrouwen en hun olijfbomen'. Zie voor meer info en openingstijden www.sjoelelburg.nl Info info@sjoelelburg.nl of tel 0525 681546.

Joods Cultureel Kwartier
Het Joods Historisch Museum, het JHM Kindermuseum, de Portugese Synagoge en de Hollandsche Schouwburg vormen samen het Joods Cultureel Kwartier, waar u met één kaartje van alle vier kunt genieten.
Voor info over tentoonstellingen en evenementen in het Joods Historisch Museum, zie www.jhm.nl en www.jhmkindermuseum.nl
>14 december t/m 29 juni 2016
Benno Premsela - Max Heymansmannen met lef en stijl. Beiden werden boegbeeld van een gene-

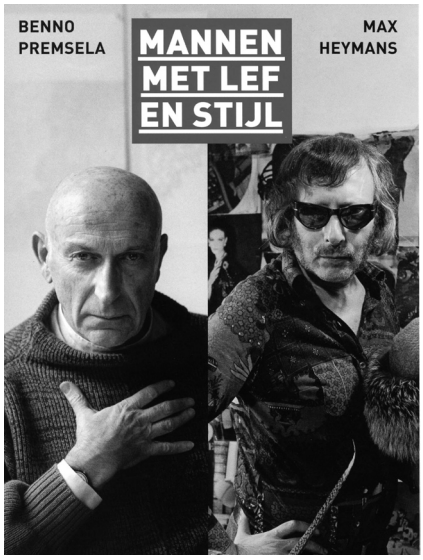

ratie kunstenaars en vormgevers die design en mode in naoorlogs Nederland met succes op de kaart zetten.

>12 februari t/m 16 april

Ami Winehouse,
'A Family Portrait'.

Amy Winehouse
Foto: JHM

Feestdagen

>21 april

Na zonsondergang zoeken naar chameets en verklaring van nietigheid (kol chamira).

> 22 april

begin vasten 4.26 uur, begin chameetsverbod 10.09 uur, chameets verbranden voor 11.35 uur. Begin sjabbat en jomtov 20.35 uur eerste Seideravond.

>23 april

Eerste dag Pesach, tweede Seideravond, 's avonds begin Omertelling.

>24 april

Tweede dag Pesach.

>25 t/m 28 april

Tussendagen-Chol Hamoeet. Begin jomtov 19.35 uur.

>29 april

Zevende dag Pesach. Begin sjabbat 19.35 uur.

>30 april

Sjabbat en achtste dag Pesach.

>4 mei

Dodenherdenking

>5 mei

Jom Hasjoa-herdenking Holocaust

Bevrijdingsdag

>11 mei

Herdenking van de slachtoffers in Israël- Jom Hazikaron.

>12 mei

Jom Ha'atsmaoet - Onafhankelijkheidsdag van Israël.

>5 juni

Jom Jerusjalajiem-hereniging van Jeruzalem.

>12 juni

Eerste dag Sjawoeot - Wekenfeest.

>13 juni

Tweede dag Wekenfeest - Sjawoeot.

Sjoeldiensten

In Leeuwarden worden sjoeldiensten gehouden in de synagoge Slotmakersstraat 16. Wilt u informatie over de Joodse Gemeente, joodse lessen of over de diensten, dan kunt u bellen met de heer B. Troostwijk,
tel. 058 2884521.

Progressief Joodse Gemeente Noord-Nederland (PJG NN)
www.pjg-noordnederland.nl
Elke drie weken sjabbatochtend- of vrijdagavonddienst, en de feestdagen.
Verdere informatie via e-mail:
post@pjg-noordnederland.nl
secretariaat: tel. 0596 567649
voorzitter: tel. 050 3142971

In Groningen wordt eenmaal per veertien dagen een sjabbatochtenddienst gehouden in de synagoge Folkingestraat.
De woensdagavond voorafgaand aan de sjoeldienst is er een lernavond over de sidra van de week.
Wilt u info over de diensten en de lernavonden, dan kunt u mailen naar grunewald.frits@gmail.com
Bezoek onze website:
www.nig-groningen.nl

Voor informatie over de **Joodse Gemeente in Drenthe** kunt u bellen naar mevrouw Friedejet van Blankenstein,
tel. 0592 357149.

עֲבָדִים הָיִינוּ לְפַרְעֹה בְּמִצְרָיִם

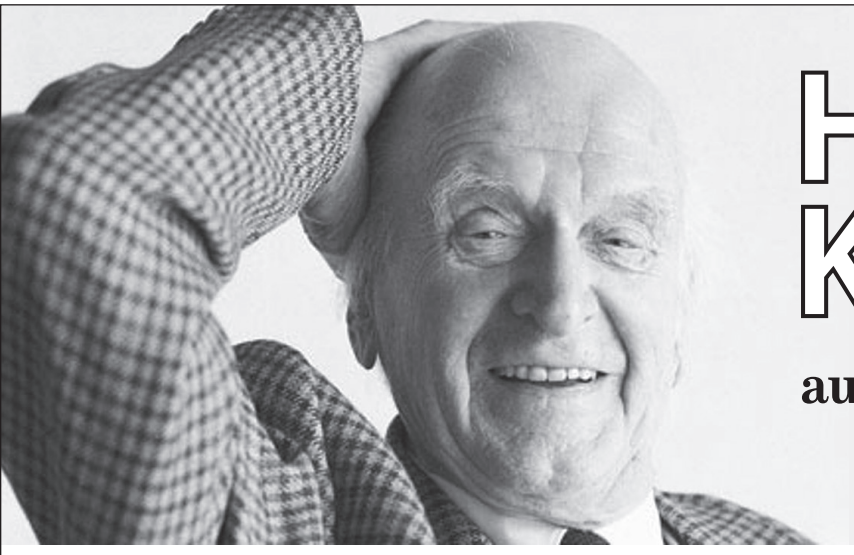

Hans Keilson

auteur, arts, psychiater

docent:	**Peter Luijendijk**
plaats:	**Amsterdam**
data:	**maandag 21 en woensdag 30 maart**
tijd:	**20.00-22.00 uur**
kosten:	**€ 35**

Dat de boeken van dichter en psychiater Hans Keilson (1909-2011) pas kort voor zijn dood een groot publiek bereikten, is opmerkelijk. Maar dat is niet de aanleiding voor Peter Luijendijk om zijn promotieonderzoek aan het werk van Keilson te wijden. Zijn belangstelling voor Keilson wordt vooral ingegeven door het perspectief dat de schrijver inneemt.

Keilson, zelf slachtoffer van de Sjoa, beschrijft zijn tegenstander vanuit het perspectief van een toeschouwer. Hoe verwerkt hij dat in de structuur van zijn verhaal? Wat zegt dat over zijn positie in vergelijking met andere 'Holocaust auteurs'? Maar ook: hoe 'Joods' zijn zijn boeken? Luijendijk kijkt naar deze vragen vanuit de rabbijnse literatuur, van Tenach tot Misjna en Talmoed. Maar ook tegen de achtergrond van Joodse filosofische literatuur van Martin Buber, Hannah Arendt, Shalom Rozenberg en Heinrich Graetz.

e-mail **info@crescas.nl**
telefoon **020-640.23.80**
informatie **www.crescas.nl**
facebook.com/Crescas **@crescas**

Joodse feest- en treurdagen 5776/5777/2016

5776	
23 en 24 april	**Pesach**
25 t.m. 28 april	**Chol Hamo'eed**
29 tot 30 april	**Pesach**
5 mei	**Jom Ha'sjo'a**
11 mei	**Jom Hazikaron**
12 mei	**Jon Ha'atsma'oet**
26 mei	**Lag Ba'omer**
5 juni	**Jom Jeroesjalaim**
12 en 13 juni	**Sjawoe'ot**
24 juli	**Vastendag 17 Tammoez**
14 augustus	**Vastendag van 9 Aw**
26 juli	**Verwoesting van de Tempel**

5777	
3 en 4 oktober	**Rosj Hasjana**
5 oktober	**Vastendag van Gedalja**
12 oktober	**Jom Kippoer**
17 en 18 oktober	**Soekot**
19 t.m. 22 oktober	**Chol Hamo'eed**
24 oktober	**Sjemini Atseret**
25 oktober	**Simchat Tora**
25 december tot 1 januari 2017	**Chanoeka**

Aanbevolen

Op de website van de Israëlische Ambassade vindt u onder het kopje 'Afdelingen' en vervolgens onder 'Cultuur' een zeer complete *Evenementenkalender*.
website: http://thehague.mfa.gov.il

schoenen & laarzen
sundance KID
Groningen, Carolieweg 23, 9711 LR • Tel.(050) 313 60 73 • fax (050) 312 57 70

BOEKHANDEL
GODERT WALTER

Literatuur
Geschiedenis
Judaïca
Groningana
Architectuur
Natuur & Landschap

Oude Ebbingestraat 53
9712 HC Groningen

050 - 312 25 23
info@godertwalter.nl
www.godertwalter.nl

Big in making
recyclables small

Balenpersen
Sorteersystemen
Transportbanden
Robot Sorting
Archiefvernietigers
Rollensnijmachines

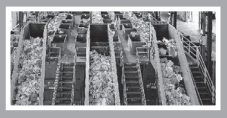

Advies
Ontwerp
Ontwikkeling
Productie
Installatie
Service

Bollegraaf
RECYCLING MACHINERY
www.bollegraaf.com

P.O. Box 321, 9900 AH Appingedam, The Netherlands
Tel. +31 (0)596 65 43 33, Fax +31 (0)596 62 53 90,
info@bollegraaf.com

Members of Bollegraaf Holding

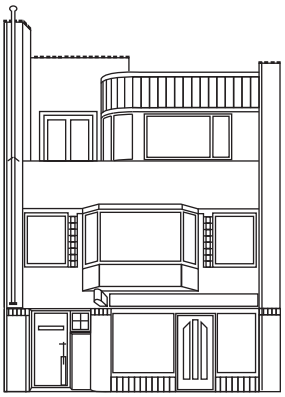

Atelier CeesWolf
Goud- & zilversmid Restaurator

Voor onderhoud en reparaties aan uw
dierbare sieraden of gebruiksvoorwerpen
gaat u natuurlijk naar het meest betrouwbare adres.

adres Westerhaven 11 tel 050 - 3124098 e-mail info@atelierceswolf.nl